سندس جهروڪا ۽ دروازا علم مؤجود آهن!
وري ' ڪلوگ بيگ ' جي وڏيل پانهن ۾ ـ
هٿ ڪنهن ڏيائيءَ جي لاٽ طرف وڌيل آهن.
چپ
ڪنهن گلاب ڪي چمڻ لاءِ ڪليل آهن.

ڇا سنڌي ٻوليءَ جي ڪنهن ڪتاب ۾ اهڙيون ڪوتائون هجن جو اڄ پڻ ڪو مائي سگهي – سئي ڳالهه نه آهي!

....

جڏهن مان لڇمڻ ڀاٽيا ڪومل جو نثر پڙهندو آهيان. منهنجي ذهن ۾ هڪ منظر اڀرندو آهي. اڳئين وقت جو ڏؤر – ڪنهن شاهراهه جي سراءِ ۾ ته هڪ قافلي اچي ڏاڍو ڪيو آهي. ماني کائي قافلي جا همراهه اچي اوطاق ۾ وارد ٿيا آهن. شمعون ٻري رهيون آهن ۽ هڪ قصاگو پنهنجي ڳالهه يا قصي کي ڪٿي رهيو آهي. ڳالهه مان ڳالهه نڪري رهي آهي. آڪاڻيءَ اندر آکاڻي – قصاگوءَ جي فصيح زبان مان ڪيترا شهزادا، پاڻها ۽ شهزاديون ٻاهر نڪري، ٻڌندڙن جي ڪلپنا ۾ ساڪار ٿي رهيا آهن. ڪنهن جادوءَ جي اثر هيٺ قصاگوءَ جي آواز جي جادوءَ ۾ سڀ منڊيل ۽ قصو جاري آهي،

ها، اها ئي آهي لڇمڻ ڪومل جي نثري خاصيت. سندس آتم ڪٿا ته گهڻائي پڙهندا. تنهن ڪري ان مان مثال ڏيڻ کان پرهيز ڪندس.

....

ٿي ما ڪ وسي ميخاني ۾،
ڪي رند ڪڙو ڪڙڪائين ٿا
ڪي ڳاٽ ڳهر مان چرڪن ٿا
۽ جام جهلي واجهائين ٿا. (شيخ اياز)

مان پنهنجي ڪٺميرا زوم ۾ ٿو ڪريان ۽ ڳولهڻ جي ڪوشش ٿو ڪريان ته هنن ڪڙي ڪڙڪائڻ وارن ۾ لڇمڻ ڪومل ڪٿي آهي؟

واسديو نرمل ــ کي يادگيريون

مون واسديو نرمل کي پهرين اسڪول ۾ ڏٺو. مان نائين درجي ۾ هوس ۽ هو مئٽرڪ ۾. اسڪول جي هال ۾ هڪ شاگرد اسٽيج تي آيو ۽ ٻڌايو ويو تہ هو شاعري ٻڌائيندو. ان وقت اسان درسي ڪتابن ۾ شاعري پڙهنا هئاسين. شعرن جي ظاهري ۽ لڪل معنیٰ ماستر ٻڌائيندا هئا ۽ گهڻو ڪري سيني شاگردن هن مان اهڙي ڪنهن شاعريءَ جي اميد ۾ ڪئي ۽ برداشت ڪرڻ لاءِ تيار ٿيا. جڏهن هو ڏهرو شاگرد اسٽيج تان هيٺ لٿو تہ رسمي طور سيني کي تاڙيون وڄائڻيون پيون، پر سندس شاعريءَ مان جلد نجات ملي ۽ ماسترن ان جي 'اندروني' معنیٰ سمجهائڻ جي ضرورت محسوس نہ ڪئي. اهو اسان شاگردن لاءِ وڏو آٿت هو. اهو ئي هو منهنجو واسديو نرمل سان پهريون ساڪيات درشن!

ان وقت اسڪول جي 'جوت' نالي ماهياني يا ٽماهي مخزن نڪرندي هئي. جنهن جو ايڊيٽر هوندو هو ماستر ڪنعيالعل 'ڪان'. هو اسڪول جي شاگردن کي مخزن لاءِ ڪجهہ لکڻ لاءِ همٿائيندو هو. واسديو نرمل کي شاعر طور تسليم ٿيندو ڏسي ۽ پنهنجو نالو ڇاپي ۾ ڏسڻ جي لالچ ۾ مان پڻ شري ڪنعيالعل 'ڪان' وٽ شاعريءَ جون ماترائون سکڻ لاءِ هليو ويس ۽ منهنجو هڪ اڌياتمڪ شعر 'جوت' ۾ ڇپيو. ڪجهہ وقت لاءِ سڳن آهوجا سنڌ ماڊل هاءِ اسڪول ۾ ماستر ٿي آيو ۽ واسديو نرمل ڪانئس کي علم عروض جا وزن سکي ورتا! پر مان اهڙي ڪا همت ڪريان، ان کان اڳ ئي سڳن آهوجا اسڪول ڇڏي چڪو هو. مون علم عروض جا وزن، مفعولن فاعلات، اسڪول جي پرشين ماستر کان سکيا، پر تبيعت جي

سستيءَ ڪري هر ڪنهن شعر جي تقطيع ڪرڻ کان مون شاعريءَ کي ماڻڻ کي وڌيڪ ترجيع ڏني.

مئٽرڪ پاس ڪري واسديو نرمل ڪاليج هليو ويو ۽ جڏهن مان ڪاليج پهتس ته هو انجنيئر بڻجڻ لاءِ سانگليءَ هليو ويو. ان وچ ۾ مان سنڌي ساهت منڊل ۾ وڃي شاعريءَ جهڙي ڏکئي فن کان عار ڪري نثر طرف مڙي ويس ۽ ان دؤر ۾ چاڪاڻ جو هرڪو ڪهاڻي لکندو هو. مان پڻ ڪهاڻيون لکڻ لڳس.

واسديو جڏهن وئڪيشن ۾ ممبئيءَ ايندو هو ته ادبي ڪلاس ۾ هن سان ملاقات ٿيندي هئي. اٿين اسان جو ساڳئي اسڪول جي شاگرد هئڻ جو رشتو هڪ قسم جي دوستيءَ ۾ تبديل ٿي ويو. ان دؤران اسان هڪ ٻئي سان خطن ذريعي پڻ رابطو قائم رکيو.

واسديو انجنيئر بڻجي واپس موٽيو ۽ مون پڻ پنهنجي زندگيءَ جي سفر جي شروعات ڪئي. مخزن ۾ سندس شعر ڇپبا هئا ۽ ڪڏهن منهنجون آکاڻيون/ طنزون/ ليک ڇپجندا رهندا هئا. ان وقت تائين مان سنڌي ساهت منڊل جو جائنٽ سيڪريٽري ۽ سنڌيت ۽ سنڌي لپيءَ جي هلچل جو هڪ سرگرم رڪن بڻجي چڪو هوس. هلچل کي وڌيڪ وقت ڏيئي سگهندس، اهو سوچي مون ايل.آءِ.سي. جڏي اچي، ماستري ڪئي. ساڳئي سنڌ ماڊل هاءِ اسڪول جي منجهند جي شفٽ ۾، جتي انگريزي ۽ گجراتي ماڊيم هو ۽ اسڪول جو نالو هو ماسترس ٽوٽوريل هاءِ اسڪول. صبوح جي شفٽ ۽ منجهند جي شفٽ جو مالڪ هڪڙوئي هو شري ڌرمداس ڪتري، جيڪو سنڌي عربي لپيءَ جي هلچل جو سچ پچ ڪرنگهو هو.

واسديو نرمل جي ممبئي ميونسپالٽيءَ جي 'ڊي' وارڊ جي آفيس اسان جي اسڪول کان اٽڪل پنج سؤ فٽن جي مفاصلي تي هئي، سو هڪ نيم ٿي ويو. اسڪول بند ٿيڻ بعد مان هليو وڃان واسديو نرمل جي آفيس ۾ ۽ ترت هو پڻ پنهنجو دفتر بند ڪري، پوءِ اسان نانا چؤڪ جي ورنداون ريسٽارينٽ ۾ اچي چانهن پيئون. ان وقت جڏهن اسان کي ڪا گرل فرينڊ هئڻ گهربي هئي، ڪا محبوبا هئڻ گهربي هئي، ڪا ٻه ڪانه هئي. ٻئي اڪيلا روح. پوءِ ممبئيءَ جارستا. گهڻو ڪري ڳالهيون اهي ٿين ته ڪنهن جي ڪهڙي رچنا ڇپي آهي، يا نئين تيار ٿي چڪي آهي يا ڪن ليکڪن جي ليکن بابت. البت جڏهن واسديو چانهن ۽ ڪافيءَ سان گڏ ٻوسو پڻ گهرائيندو هو ته ڄاڻ پئجي ويندي هئي ته اڄ واسديو ڪو نئون شعر رچيو آهي، جو ٻڌائيندو ۽ مون کان داد حاصل ڪندو. هن جي وارڊ ۾ گهڻيئي

ٿئيٽر هوندا هئا ، تنهن ڪري هن ڪي سيني فلمن جي پريمئر شو جون پاسون ملنديون هيون ، اسان ڪئين پريمئر شوز گڏ ڏٺا . اهو پڻ عيش هوندو هو. شو جي رات واسديو نرمل منهنجي گهر ۾ رهندو هو. صبوح جو منهنجي ماءُ جي هٿ جي ڪوڪي ڇانهن جي نيرن ڪري آفيس طرف اسهندو هو. منهنجو اسڪول تہ منجهند جو هوندو هو.

مان جڏهن ماستري ڇڏي ڪنهن ٻي ڪرت کي لڳس تہ اهو سلسلو ٽٽي پيو. ان وچ ۾ واسديو نرمل ناٽڪن جو الٿو ڪرڻ شروع ڪيو ۽ موتي پرڪاش سان دوستي نڀاهڻ لاءِ مان پڻ ناٽڪن جي ريهرسل تي وڃڻ لڳس . ناٽڪ واسديو نرمل جو الٿو ڪيل هجي تہ هو نيمائتو ريهرسل تي اچي . مان ناٽڪ منڊليءَ جي خزانچي طور پنهنجون شامون گذارڻ لاءِ ريهرسل تي وڃڻ لڳس ۽ ان دؤران مون ناٽڪ جي باريڪين ۽ لکڻ بابت چڱي ڄاڻ حاصل ڪئي . جنهن اڳتي هلي مون کي ناٽڪن لکڻ ۾ ڪافي مدد ڪئي .

واسديو جي سادگيءَ ناٽڪ جي کيتر ۾ هڪ حادثو پڻ پيدا ڪيو . سندس الٿو ڪيل ناٽڪ ڪنهن منڊليءَ سندس نالو ڏيڻ کان سواءِ پيش ڪرڻ جو فيصلو ڪيو . پوءِ تہ هڪ ٻي ناٽڪ منڊلي جنهن ۾ موتي پرڪاش ، آنند مٽائي ، مدن جمائي ۽ مان هئاسين ، تن ساڳيو ناٽڪ واسديو نرمل جي نالي سان ٻہ ڏينهن اڳواٽ پيش ڪري ڏيکاريو . اسان لاءِ اهو هڪ ليکڪ جي عزت جو سوال هو .اها هڪ ٻي ڳالهہ آهي تہ اڳتي هلي واسديو نرمل ان منڊليءَ سان صلح ڪري ٻيو ناٽڪ ڏنو ۽ وقت پئي سڀ رقابتون/ ويڇا ختم ٿي ويا . ها ناٽڪ ۾ اها ايڪتا پيدا ڪرڻ جي سگهہ قائم آهي .

ناٽڪن کان سواءِ واسديو ڪيترن سالن کان ٻال منو وگيان تي پڻ دلچسپ ڪالم 'ڪونج ' مخزن ۾ ڏيندو هو. اهڙي نموني سندس ' امان توکي خبر آهي ؟ ' ، ' هائي هات ' ۽ ويجهڙ ۾ ٻارن جون آکاڻيون واسديو جي هڪ اهڙي ادبي دين کي ظاهر ڪن ٿيون ، جن طرف نقادن جو ڌيان ٿي ڪونہ ويو آهي . هن کيتر ۾ سندس حاصلات لاءِ هڪ الڳ ليک جي ضرورت آهي .

هڪ ڳالهہ جا واسديو جي گهڻن ئي دوستن ۽ گهڻگهرن کي پشيمان ڪندي آهي ۽ ڪڏهن ڪڏهن چڙ بہ ڏياريندي آهي ، اها آهي سندس سادگي . سندس سادگي ۽ معصوميت جو گهڻن ئي اجوڳ فائدو ورتو آهي . جڏهن سادگيءَ کي هن درنگي دنيا جو دستور ڪمزوري ۽ ڦلهڙائي ڪري سمجهي تہ سمجهہ ۾ نہ ايندو آهي ، افسوس ڪنهن تي

ڪجي . جڏهن ڪنهن سنگيت ڊائريڪٽر کي واسديو وٽ اچڻ گهرجي . اتي واسديو پاڻ ئي ان وٽ وڃي پهچندو . جڏهن ڪنهن پبلشر کي واسديو جي گهر جا چڪر ڪاڻ گهرجن . اتي واسديو پاڻ ئي وڃي حاضر ٿيندو . جڏهن ڪنهن ناٽڪ/فلم جي ڊائريڪٽر کي واسديو جي خوشامد ڪرڻ کپي . اتي واسديو پاڻ ئي پهچي ڪيس مدد ڪرڻ جي آڇ ڪندو . اهي سڀ ڳالهيون ڏسي ڪڏهن ڪڏهن منهنجو ۽ سندس گهٽگهرن جو رت ٿهڪڪندو آهي . پر اهو ڏسي واسديو پاڻ ٿهڪ ئي ٿهڪ ڏيندو آهي .

مان دبئيءَ ۾ ستاويهه سال رهيس . واسديو سان ايترو رابطو نہ رهيو . پر جڏهن بہ هو ڳڏجي . لڳي ئي نہ ٿو اسان جدا ٿيا آهيون . شايد شاهہ لطيف اهڙن ماڻهن لاءِ ئي چيو آهي:

" ڪي ويجها ئي ڏور . ڪي ڏور بہ ويجها سپرين "

واسديو نرمل جو منو وگيان تي هڪ ڪتاب ظاهر ٿيل آهي . جنهن جا بہ ڇاپا نڪري چڪا آهن ۽ انعام بہ کٽي چڪو آهي .

سنڌيءَ جي بيباڪ ۽ پرسڌ ليکڪا پوپٽي هيراننداڻي واسديو نرمل بابت لکي ٿي: انسان جو من هڪ درياهہ آهي ۽ من جا ويچار ۽ ڀاو ان درياهہ جون ترنگون . شعر جي پدن ۽ بندن ۾ سمايل ويچار ڇاڻي اسين شاعر جو من پڇاڻي وٺون ٿا .

آهي ڪو بانڪو . جو ڄاڻيءَ جو آئيندو ناهي ؟ سر جو سانگو لاهي ؟

واسديو نرمل جي هيءَ پڪار سنڌيت جي هلچل جي پڪار آهي . نرمل چوي ٿو :

جن سنڌين لاءِ دنيا گهر . سي ڳولهين ٺڪون نواس .
الا ڙي هيءُ بہ زمانو آيو .

۽ جيوت چاولا سندس هڪ غزل جو مثال ڏئي ٿو :

" لڙڪن سان لکندو اٿهاس . سنڌين جو بي جوڙ ٿيا ڳ ! "

جيڪو شاعر هن نموني هر سنڌيءَ جي دل جي ڀاون جي ترجماني ڪري ٿو، سو ئي حقيقت ۾ سنڌي شاعر آهي. واسديو نرمل پنهنجي ٻوليءَ لاءِ قرب جتائيندي چوي ٿو :

' نرمل گهڻيون ڪي سهڻيون ٻوليون جهان ۾ آهن،
ڪجهه اوڙر آهه، ليڪن، سنڌي زبان سهڻا !'

۽ هو ڪيترو نهٺو آهي، اهو به سندس ئي لفظن ۾ ......

' شل انهيءَ جي لائق ٿيان،
جيڏي ڪرين ٿو واکاڻ، سڄڻ !'

(مرڪ – جولاءِ_آگسٽ _1993ع)

(بشڪريه آڪاشواڻي)

سنڌيت جي هلچل بابت ....

1 ـ چاليهن سالن جي سنڌي هلچل (پندرهين اکل ڀارت سنڌي سيمينار جئپور ۾ پڙهيو ويو — ڪونج پرچو جنوري 1995ع)

2 ـ دبئيءَ ۾ ڪلچرل ۽ ادبي سرگرميون (سنڌي)
ـ رچنا جي خاص دبئي انڪ لاءِ لکيل

3 ـ جهوليلعل هڪ تاريخي پسمنظر

4 ـ سنڌيت جي هلچل هڪ جائزو ۽ اڳتي قدم

5 ـ اوائلي سنڌي سپيتا . (آڪاشواڻي ڀوپال تان نشر ٿيل)

6 ـ هڪ مختصر جائزو — آزاديءَ جي هلچل ۾ سنڌ جو رول

چاليهن سالن جي سنڌي هلچل

سنڌي هلچل جي نمايان ڪاميابين جهڙوڪ ، سنڌي ٻوليءَ جي تسليمي ، سنڌي ٻوليءَ جي لپيءَ سان هٿ چراند ۽ سنڌي جاتيءَ ۾ ڏڦير وجهڻ جي ڪوشش کي گهڻي قدر ناڪامياب ڪرڻ ، مرڪزي سرڪار ۽ راڄيه سرڪار جي اڪاڊمين پاران تسليمي ۽ ڪاريه ، سنڌي وڪاس بورڊ جو ٺهڻ ، انهن سڀني شڦي حقيقتن جي باوجود اڄ سنڌي ليکڪ/ ڪلاڪار/ دانشور ملول ، نراش آهي. سبب ڪهڙو آهي ؟

سبب سنڌي پاٺڪ/درشڪ جي ذري گهٽ عدم مؤجودگي آهي. ائين لڳي رهيو آهي ته سنڌي جاتيءَ جي رنگ منچ تي دڪانت ناٽڪ ٿي رهيو آهي ۽ هال ۾ سڀ ڪرسيون خالي آهن !

هن حالت جا سبب ڪهڙا آهن ؟ منهنجي خيال ۾ اهي سبب آهن جيڪي سڄي دنيا ۽ ڀارت جي اٿل پٿل ڪري پيدا ٿيا آهن ؛ پر اسان جي مخصوص حالت ڪري اسان تي انهن جو اثر وڌيڪ نمايان آهي .جيئن زور پوڻ جي حالت ۾ زنجير جي ڪمزور ڪڙي ٽٽي پوندي آهي ، ساڳي طرح بوجهو پوڻ جي حالت ۾ ٻهرين گهرو اثر اسان جي سنڌي جاتيءَ تي ٿيو آهي. انهن سببن جو بيان هن ريت آهي :

(1) ورهاڱي کي اٽڪل اڌ صدي گذري چڪي آهي ۽ هنن پنجاهه سالن ۾ انساني زندگيءَ ۾ جنهن تيز رفتار سان تبديليون آيون آهن ، اهڙي رفتار سان اڳي ڪڏهن ڪونه آيون

آهن . هرڪا چيز ، ادارا ، سنسٿائون جنهن رفتار سان نهن ٿيون ، ان ڪان اڳ مدي خارج ٿي رهيون آهن ، يا ٿي رهيون آهن . اسان جا ذهني اثر يا رد_عمل علم ۽ ڄاڻ جي تڪي وهڪ سان قدم ملائي نٿا سگهن . نتيجو بحران آهي ۽ ٻنهي جي وچ ۾ دوري آهي .

سنڌي جاتيءَ جي سطح تي ڏٺو وڃي ته گذريل پنجاهه سالن ۾ ٻه پيڙهيون نيون اچي چڪيون آهن . جيڪي ماپا ، طور طريقا ۽ حل پنجاهه سال يا ويهه سال اڳ مقبول ۽ ڪامياب هئا ؛ اهي اڄ بي سود ۽ ناڪامياب ثابت ٿين ته ڪا نئين ڳالهه نه آهي .

جيئن هر گهر ۾ اڄ پيڙهيءَ جي وڇوٽي محسوس ٿي رهي آهي ۽ نتيجي طور وچ ۾ دوري وڌي رهي آهي ، تيئن جاتي سطح تي پڻ اسان ساڳي ڳالهه محسوس ڪري رهيا آهيون۽ اسان جا دانشور ملول آهن .

(2) آرٿڪ طور هيٺئين وچولي طبقي مان ، مٿئين وچولي طبقي ۾ داخلا ڪارڻ ، سيني ٻولين ۾ هڪ رخ پيدا ٿيو آهي ته پنهنجي ٻولي ڇڏي ، انگريزي ٻولي اپنائجي . هرڪا ٻولي آهستي آهستي پنهنجا پاڻ وڃائي رهي آهي . پر سنڌي ٻوليءَ ۾ ٻين ٻولين جي ڀيٽ ۾ اهو طبقو تمام ٽڪرو وڌي رهيو آهي ۽ سڄي پارت ۾ ڇڙوڇڙ هئڻ ڪري ، تمام گهٽ تعداد ۾ هئڻ ڪري ۽ هاري ناري مزدور طبقو نه هئڻ ڪري ، هندستان ۾ سنڌي ڳوٺ نه هئڻ ڪري اسان تي اثر تمام گهرو ٿي رهيو آهي ، تنهن ڪري ٻين ٻولين لاءِ هيءُ رخ هراس جو سبب نه بڻيو آهي ؛ پر اسان لاءِ اهو هراس ۽ چنتا جو باعث آهي . تنهن ڪري اسان جو دانشور ملول ۽ نراش آهي .

(3) ڏي وٺ جو ماڌيم بدلجي ويو آهي . ڇاپي جي ماڌيم کي پوئتي ڇڏي هاڻي اليڪٽرانڪ ماڌيم اڳرو آيو آهي جنهن هڪ نئون انقلاب آندو آهي — خاص ڪري دور درشن ، ويڊيو ۽ سٽيلائيٽ چئنل ، خبرچار ۽ وندر جو مفهوم بدلائي ڇڏيو آهي . عوام مان پڙهڻ جي عادت گهٽجي رهي آهي ۽ سنڌي جاتيءَ جي مالي آسودگيءَ سبب گهڻو ڪري سيني وٽ جديد ساڌن موجود آهن ، تنهن ڪري ادب ۽ پڙهڻ مان رچي ختم ٿي ويئي آهي / رهي آهي . نتيجو اهو ٿي ، سنڌي پاڻ غائب ٿي رهيو آهي ۽ مفڪرن ۾ سنڌي ٻوليءَ جي آئيندي بابت نراسائي ۽ ملولائي آهي .

(4) هڪ خاص سبب ۽ تمام اهم سبب آهي : سنڌي جاتيءَ جي هن اتاهه ملڪ ۾ ڇڙوڇڙ حالت ، پنهنجي زمين ۽ سرڪار جو نه هئڻ . زمين ۽ تاريخ جو لڳاتار سلسلو

ڪيترن ئي روايتن ۽ ادارن کي تقويت بخشيندو آهي ، جيئن ڪنهن وڻ جون پاڙون زمين ۾ پختيون هونديون آهن ته طوفان جي ست سهي سگهندو آهي . سنڌي هندو جاتي پارت ۾ بنا پاڙ آهي ، تنهن ڪري هوا جي رخ موجب وهڪري ۾ وهي رهي آهي : (ان مان آرٿڪ فائدا پلي ٿيا هجن) پر اها حقيقت هيبتناڪ انديشن سان ڀرپور آهي ، جنهن ڪان عام سنڌي اڻ ڄاڻ آهي ۽ مفڪر بيوس ٿي اهو ڪانت ڪيل ڏسي رهيا آهن .

نتيجو سنڌي جاتيءَ جي آئيندي بابت ڊپ ، نراسائي – ملولائي .

سنڌي جاتيءَ جي آئيندي بابت سوچيندي دک درسي درشٽيءَ جا بيا به ڪيترا ئي سبب ٿي سگهن ٿا / آهن ، پر منهنجي خيال موجب مٿيان سبب مکيه آهن . هن پيچيدي صورتحال ۾ هن اڳري چڪر ويوهه مان نڪرڻ جو اپاءُ ڪهڙو آهي ؟

ان لاءِ ڪرامت وانگر ڪو هڪ ۽ يڪ تڪ علاج نه ڪرنهي . مسئلي جي منجهيل ست جي ڪن ڌاڳن کي چيڙي سگهجي ٿو ، ان اميد سان نه من ڪو رستو نڪري پوي .

(1) شروعات اڪل ڀارت سنڌي ٻولي ۽ ساهت سڀا سان ڪجي – سڀا جي اڪثر ڪاريه جو رخ جدوجهد وارو رهيو آهي ، ائين نه آهي ته سڀا صرف جدوجهد ڪئي آهي ، ناٽڪ اتسو ۽ سيميناري جي شروعات به سڀا ئي ڪئي آهي ، پر جدوجهدي رخ سڀا مٿان حاوي رهيو آهي ، جا هڪ حقيقت آهي . هلچل مان حاصلاتن کي ٺوس نموني جو رخ ڏيڻ ۽ رچناتمڪ ڪاريه لاءِ ضروري واهڻ وسيلا سڀا ميسر ڪري نه سگهي آهي . ضرورت آهي ته سڀا ان اوڻائيءَ کي درست ڪري ۽ رچناتمڪ/ جوڙجڪي ڪم لاءِ جوڳو ۽ موزون ڍانچو ناهي الڳ الڳ سنستائن پاران ٿيندڙ ڪاريه کي دشا ڏئي ۽ موزون ڳنڍ قائم ڪري .

(2) ڪافي وقت کان اها ڪوشش جاري آهي ته ڪنهن نموني سنڌي ٻارن/ وڏن کي سنڌي سيکارڻ جا ڪلاس هلايا وڃن . کي ڪوششون ٿيون آهن ، جيڪي خاطرخواهه نه هئڻ سبب ڪامياب نه ويون آهن . ان ڏس ۾ زوردار ڪوشش ڪرڻ ضروري آهي . پر اهو ضروري آهي ته جن کي ٻوليءَ سان ڳنڍجي اهي اڳتي پڻ ڳنڍيل رهن. اها باترتيب رٿا عمل ۾ آڻڻ ضروري آهي . هڪ اهو ئي رستو ڪليل آهي ، جنهن مان اڳتي لاءِ ڪا اميد جاڳي سگهي ٿي . سنڌي سيکارڻ لاءِ آڊيو ۽ ويڊيو ڪئسيٽ پڻ تيار ڪري سگهجن ٿيون ، جن ۾ سنڌي ٻولي سيکارڻ سان گڏ سنڌي ڪلچر ۽ تاريخ جون کي جهلڪون پيش ڪري سگهجن ٿيون

(3) مٿي ذڪر ڪيل ڳالهين کان الڳ هڪ ٻي ڳالهه ڪئي وڃي ٿي. هن مسئلي جو حل اڳتي هلي تاريخ کهڙو ٿي پيش ڪري، سو چوڻ مشڪل آهي، پر في الحال ذهني سطح تي ڪنهن قسم جو ڳنڍ پيدا ڪري سگهجي ٿو. جيڪڏهن اهو ممڪن ٿي سگهي ته سنڌيءَ ۾ پروگرام سيٽيلائيٽ تان ڏيکارڻ جو بندوبست ڪرايو وڃي، جن کي هند ۽ سنڌ جا سنڌي ۽ دنيا جي ٻين ملڪن جا سنڌي ڏسي سگهن. پروگرام ڪجهه سنڌ ۾ ۽ ڪجهه هند ۾، اهڙين تيار ڪرڻ ۽ ڏيکارڻ ڪري ذهني ليول تي ڳنڍ پيدا ڪي سگهجي ٿو ۽ اهڙين اسان پنهنجي ٻوليءَ لاءِ نوان چاهڪ ۽ درشڪ پيدا ڪرڻ ۾ شايد ڪامياب وڃون.

ڀارت ۾ سنڌين جي آسودگيءَ ۽ ڏيساور ۾ سنڌين جي آسودگيءَ مان سنڌي پروگرامن کي اتساهڻ لاءِ ڪي دل وارا سنڌي ملي نٿا سگهن ڇا ؟

(4) اسان جا ليکڪ جيڪو ادب پيدا ڪري رهيا آهن، اهو ڪافي خشڪ آهي. اهو عام پاٺڪ جي پهچ کان مٿي آهي. اهو فني باريڪين ۽ دماغي ڪوٽ ڪوٽان وارو آهي. (مان ڪنهن قسم جي ذڪر طور نٿو ڪريان.) پر اسان وٽ وندر وروهن جو ادب غير موجود نه آهي ؟ ياد رکڻ گهرجي ته شروعات ۾ هر پاٺڪ ادب کي / فن کي وندر جو واهڻ ڪري اپنائيندو آهي. اسان وٽ وندر جو ادب تمام گهٽ آهي، جا ڳالهه نون پاٺڪن کي پاڻ ڏانهن ڇڪي سگهڻ جي قابل آهي. اهڙي هن ڪوٽ ڏانهن سنڌي اديبن کي سجاڳ ٿيڻ کپي.

(5) جتي سنڌي بستيون آهن، اتي سنڌي ٻارن لاءِ ٻالڪن جون ٻاريون ٻريا ڪيون وڃن، جتي کين وندر ۽ راند روند سان گڏ سنڌي هئڻ ۾ فخر جو احساس پيدا ڪرايو وڃي. سنڌ جي تاريخ مان سنڌي سوروين جا قصا ٻڌائي، سنڌ ۽ سنڌي جاتيءَ سان ڳنڍ جي اهميت ۽ ضرورت سمجهائي وڃي.

اهي صرف منجهيل سٽ جا ڪي ڏاڳا آهن، جن کي چورڻ سان، هن پيچيدي حالت مان شايد ڪي ڪنڊون سلجهي نه سگهن ته به گهٽ ۾ گهٽ حالتن جي ڇڪ ڪجهه گهٽ محسوس ٿي سگهي ٿي / ٿيندي ۽ اهڙين گهٽ ڀرساٽ ۽ ملولائي ڪجهه گهٽجي سگهي ٿي / گهٽجندي ۽ اهڙين ڪندي شايد ڪٿان ڪو اميد جو ترورو نڪري اچي.

دبئيءَ ۾ ڪلچرل ۽ ادبي سرگرميون (سنڌي)

’ دبئي ‘ لفظ ذهن جي آرسيءَ تي ڪيترا نہ الڳ الڳ چٽ اجاگر ٿو ڪري ! ڪن لاءِ واريءَ سونهن پٽ ، اٺن جا ڪافلا ! ڪن لاءِ وري هر گهر پاهران پيٽرول جا کوھ ! ڪن لاءِ سپنن جي نگري جتي رستا سون جا ۽ پئسا وڻن تي ٿيندا آهن . جتي پهچڻ سان غريبي بک سڀ مسئلا جادوئي چراغ سان ختم ٿي ويندا آهن . دبئيءَ جو مٿيون ڪوبہ چٽر صحيح ڪونهي پر پنهنجي ليکي سڀ چٽر سچا آهن .

ڏسندي ڏسندي دبئيءَ جي آدمشماري پنجن هزارن مان بدلجي اٽڪل ويهہ سالن اندر پنج لک ٿيڻ تي آهي ، پر انهن پنجن هزارن ۾ پڻ گذريل سوا سؤ سالن کان وٺي ڪيترا ٺٽي (سنڌ) مان آيل ڀاٽيا هتي رهيل آهن . ان وقت هن بيابان ۾ ڪين کهڙي ڳالهہ ڇڪيو هوندو ! چون ٿا تہ دنيا ۾ بهترين موتي ايران (هاڻي عربي نار) ۾ ٿيندا هئا ۽ انهن موتين جي وڻج سندن من موهيو هو . مرحوم شيخ راشد جي من ۾ هڪ خواب هو دبئيءَ کي دنيا ۾ وڻج واپار جو مکيہ مرڪز بڻائڻ جو . سندس خواب جي تعمير ۾ ڪيس سنڌ جي سنڌي ڀاٽين ۽ ٻين هندستانين خوب مدد ڪئي . جاگيرون ننڍين ننڍين شيخن جون ۽ راڄ انگريزن جو . هنن جاگيرن کي چوندا هئا Trucial states_1951ع ۾ ستن جاگيرن گڏجي" متحد عرب اميرات" ملڪ ناهيو ۽ انگريزن واڳون ڇڏيون . ان وقت هن زمين جي ٽڪري تي پيٽرول نڪتو ، جڻ وهندڙ سون نڪتو ۽ ڏسندي ڏسندي بريٽ ۾ يورپ ۽ آمريڪا جا نوان شهر ٽرانسپلانٽ ٿيڻ لڳا . شهرن ناهڻ لاءِ هرڪا چيز دنيا جي هر ڪنهن ملڪ مان اچڻ لڳي ۽ مزدور (ليبر) آيا گهڻو تڻو هند ۽ پاڪ مان . اوچتو اينتري آدم اچڻ ڪري واپار وڌڻ لڳو ۽ ائين هڪ سلسلو

شروع ٿي ويو. شروعات ۾ چاڪاڻ ته شهر ناهٽا هئا، تنهن ڪري مزدور طبقي جي اڪثريت رهي. ڪٽنب تمام گهٽ هئا. شروعاتي دؤر ۾ ڪرشن ڀڳوان جو مندر (جنهن کي پاڻين جو مندر چيو ويندو آهي) ۽ گردوارو سماجي سرگرمين جا مرڪز رهيا هوندا. پوءِ انڊين ايسوسيئيشن ۽ اڳتي هلي انڊين اسپورٽس ڪلب مرڪز بڻيا ۽ هندستانين جي تعليمي گهرجن جي پورائي انڊين هاءِ اسڪول ڪئي. هنن سڀني سنسٿائن جو پايو وڌو سنڌين ۽ اڄا تائين باني ڪار سنڌي آهن.

هن پسمنظر ۾ آهستي آهستي ڏٺن وارن ملهائڻ لاءِ ۽ ڪلچر جي بک مٽائڻ لاءِ ڪن شخصن قدم کنيو. شروع شروع ۾ پاڻ ۾ ئي گڏجي ونڊر ورونهن جو پروگرام ڪري وٺندا هئا، جنهن ۾ شيام ماڻڪاڻي جو سلو ڳائيندڙ آهي، سرگرم ڀهرو وٺندو هو. آهستي آهستي هندستان جا فنڪار اچڻ لڳا، پر شخصي سطح تي. ڀڳونتي ناواڻي ٻه ڀيرا تي ويئي. خوب محفلون مچايائين. گردواري ۾ عوام جي لاءِ پروگرام ۽ هونئن راتيون شخصي محفلون. ان وچ ۾ مايا ايسراڻي ۽ سرڳي جيٺالعل پڻ دبئيءَ مان ٿي ويا. گهنشيام ڀڳت پڻ چڱي مؤج مچائي. سڪي سيلن پاران هوليءَ جو ڏڻ ملهائڻ لاءِ هڪ دفعو سرڳواسي پروفيسر رام پنجواڻي پڻ آيو. رام پنجواڻيءَ جو اچڻ دبئيءَ جي ڪلچرل دنيا ۾ اهم واقعو هو. هن شري رام بخشاڻي ۽ مورج مل منگهناڻيءَ جي چولي ۾ چٽنگ ڪٽي وڌي جو هواج تائين باقاعدي سنڌي ڪلچر جي سرپرستيءَ ۾ سرگرم آهن. شري رام بخشاڻيءَ جي شخصي ڪوشش سان هتي ٽي دفعا ڊراما فيسٽيول ڪيا ويا. هر ڀيري ٽي مڪمل (فل لينٿ پليز) لڳاتار ٽي ڏينهن پيش ڪيا ويا. اهڙن موقعن تي هتان جا مڪاني فنڪار خاص ڪري رام بخشاڻي پاڻ پڻ اسٽيج تي اچي اداڪاري ڪندو رهيو. رميش چاچاڻيءَ کي هتان جي مڪاني فنڪارن کي ڊئريڪٽ ڪرڻ لاءِ خاص گهرايو ويو. مڪاني طور ’سماج شيوڪ‘ ۽ ٻيا ڪي ناٽڪ ڪيا ويا، جن ۾ رام بخشاڻي ۽ موتي پرڪاش اهم رول ڪيو هو. ان وچ ۾ دبئي ٽي. وي. تي ڪم ڪندڙ مسٽر سليم جعفريءَ عابدا پروين کي دبئيءَ ۾ ٻه ڀيرا گهرايو. عابدا پروين پڻ عوام جي پياس مٽائڻ لاءِ گردواري ۾ پروگرام ڏنا، جنهن جو سهرو شري واشو صراف تي آهي. پرائيويٽ محفلن لاءِ هتي مهيش چندر پڻ ايندو رهيو آهي ۽ ڪافي اڳ رام ناواڻيءَ سان گڏ پڻ آيو هو

هن سڄي پسمنظر ۾ دبئيءَ جي شهر ۾ سنڌي ڪلچرل سرگرمين لاءِ زمين هموار ٿيندي رهي ۽ شري رام بخشانيءَ جي سرپرستيءَ جي هيٺ "اسين سنڌي "نالي هڪ سنستا ٺهي ، جنهن باقاعدي ڪلچرل پروگرامن جي شروعات ڪري ڇڏي . پهريون پروگرام دبئيءَ جي مڪاني فنڪارن جو شروع ٿيو ، جنهن ۾ ڪوشي لعلواڻي ، ايشور آڏواڻي ، وشنو گر ، شيام مانڪاڻي وغيره خاص حصو ورتو ۽ بخشانيءَ جي ڊيڱرن ڊانس ۾ حصو ورتو . ٻين پڻ ڪيترن ٻال ڪلاڪارن ڀرپور حصو ورتو . ان موقعي تي ناٽڪ "گامتو ڊاڪٽر" نالو ڦيرائي "دٻا دپ دواخانو "نالي سان پيش ڪيو ، جنهن ۾ پڻ رام بخشاڻي ، رميش پاڌيه ، ٻي . ڊي . ڀاٽيه جي فئملي ، وشنو گر ، موتي پرڪاش ۽ ورشا ڪتواڻيءَ خوب پاڻ ملهايو . ٻيون پروگرام هڪ يادگار پروگرام هو "سنڌ جي سار" . ممبئيءَ جي سنستا "توهان جا سنڌي "شانتي شهاڻيءَ جي مدد سان ٻن ڏينهن جو پروگرام _ نماءُ ، جنهن ۾ حيدرآباد جي قلعي جو دروازو _ سنڌ جون ڪيتريون يادگار شخصيتن جا فوٽا _ سنڌ جون رليون _ ساز_سنڌوءَ جو پاڻي _ شاهه جو رسالو _ رام پنجواڻيءَ جو آدم قد چتر ۽ ٻيا ڪيترا سنڌي زندگيءَ سان وابسته چتر _ سنڌي ڪاڏو ۽ سنڌي پروگرام جنهن ۾ مکيه طور حصو ورتو چندرو آتما ، سڌا ملهوترا (موٽواڻي) ، سترام روهڙا ۽ ٻين ڪيترن ڪلاڪارن ڀرو ورتو . هن ۾ سيني ڪاميٽي ميمبرن روايتي (ٽريڊيشنل) ڊريسون پاتيون هيون ۽ اهو رواج اڄا تائين هلندو اچي ته ڪاميٽيءَ جا ميمبر هر سنڌي جلسي تي سنڌي پوشاڪ پائين .

'اسين سنڌي ' پاران ڪيترائي پروگرام ٿيا آهن ۽ مڪاني فنڪار رچي راس ٿيا آهن . هڪ پروگرام ۾ شري رميش پاڌيه جو همبوڇي ... ڇي .... تمام ڪامياب اسر رهيو . ايشور آڏواڻي اسين سنڌي سان نه اڄا تائين آهي پر پنهنجو پڄنن ۽ گيتن ڳائڻ لاءِ امبي گروپ به ناهيو اٿائين . ڪوشي لعلواڻيءَ ڪيترا سنڌي ڪامياب ڪئسيٽ ڪڍيا آهن جن ۾ مکيه آهن ٻارن جا گيت ۽ لاڏا ۽ اٿين هند ۾ پڻ مقبوليت حاصل ڪري چڪي آهي .

گذريل سال اسين سنڌي پاران انيلا سندر جا به سنڌي ٻئلي هتان جي النصر ڪلب ۾ پيش ڪيا ويا هئا ۽ تمام پسند پيا . هڪ هو "جاني نه ٿي جدا مون ڪان " ۽ ٻيون هو " سڪ سڄڻ جي" . اهڙيءَ طرح دبئيءَ جي سنڌين ٻئلي ڏسڻ جو انوکو آنند هتي پهريون دفعو ماڻيو .

دبئيءَ جي فائيو اسٽار هوٽل 'دبئي انٽر ڪانٽينيٽل ' ۾ ڪاڏي سان گڏ ٿئيٽر جي شروعات پڻ اسين سنڌي ڪئي ۽ ٻه راتيون لڳاتار ٻه ناٽڪ پيش ڪيا . "گهر گروءَ جو در " ۽

" ماڻهوءَ جا چوندا " . ايڇهس . ٻي . مينگهاڻي سنڌو ڪلا منڊر جا ڪلاڪاروني آيو هو ۽ هتي دبئيءَ جا ڪلاڪار هئا رجهامر بخشاڻي ، ناري ساولاڻي ، موتي پرڪاش ، وشنو گر ، نريندر ساڌواڻي ۽ ورشا ڪتواڻي .

اسين سنڌي پاران هر سال جيتي چند جو ڏڻ النصر ڪلب جي سومنگ پول ايراضيءَ ۾ ملهايو ويندو آهي . ڪي سال ته مڪاني فنڪار ٻن هزارن کان مٿي درشڪن کي وندرائيندا رهيا ۽ ڪنهن سال وري ٻاهرت مان ڪلاڪارن کي گهرايو پئي ويو آهي . هن پروگرام ۾ پڳوان چاولا ۽ پارٽي (لوڪ سر) ماڻهن کي موڄ وڻائي آهي ۽ گذريل سال وري ڪاجل ڪيولراماڻي ، سشي آهوجا ۽ رميش راجپال جو پروگرام رکيو ويو هو

هنن سڀني سرگرمين جو روح روان آهي اسين سنڌيءَ جو صدر شري رام بخشاڻي جنهن کي هتان جي ڄاتو ۽ قابل شخصيتن جو سنو سات آهي ، جنهن ۾ مکيه آهن شري ناري ساولاڻي ، موتي پرڪاش،رميش ڀاٽيه ، ايشور آڏواڻي ، ڪوشي لعلواڻي ، وشنو گر ۽ ٻيا .

جيئن مٿي چيو ويو آهي ته سليم جعفري سنڌ مان عابدا پروين کي دبئيءَ ۾ ٻه دفعا گهرايو . ساڳي ريت هوٽل پروموشن جي سلسلي ۾ پاڪستاني سفارت خاني پاران الڻ فقير ۽ سليمان شاهه کي ٻڻ گهرايو ويو پر انهن جي اچڻ جو فيض عوام کي ڪونه پهتو 1986 ع ۾ ڪنهن آڊيو ڪئسيٽ جي مالڪ دبئيءَ ۾ پهريون دفعو سنڌ جي سنڌي فنڪارن کي گهرائي عام پروگرام ڪيو جنهن ۾ جلال چانڊيو ، ممتاز لاشاري ۽ قادر بخش مٺوءَ شرڪت ڪئي . پروگرام غلط هٿن ۾ هئڻ ڪري بريءَ طرح ناڪامياب ويو . ڪي سنڌي سڄاڻ دوست ممتاز لاشاري ۽ قادر بخش مٺوءَ سان گڏيا ۽ ڪجهريون ڪندي اهڙو خيال ظاهر ڪيائون ته جيڪڏهن سنڌي سنستا گهرائيندي مفت ۾ صرف هوائي جهاز جي ڀاڙي ۽ رهائش تي پروگرام ڏيڻ لاءِ تيار ٿي ويندا سين .

اسين سنڌيءَ جا پروگرام تمام ڪاميابي ۽ مقبوليت حاصل ڪري چڪا هئا . پر سنڌ جي سنڌين مان هتي واپاري طبقو بلڪل نه آهي ۽ مڊل ڪلاس ۾ ٻڻ ڪي انجنير ۽ بئنڪ ۾ ڪم ڪندڙ ۽ نوڪرين وارا هٿن تي ڳڻڻ جيترا آهن . باقي آهن ڪمي (ليبر) ۽ ٽيڪنس وارا . عطا محمد " سنڌي " ، محمد ساليهه ٽيبو ۽ منظور پٺيءَ سان گڏ پهريون پروگرام 6 جون 1988 ع تي "سنڌي سدائين گڏ " سنستا ناهي پيش ڪيو ، جنهن ۾ موهن گيهاڻيءَ جو فيچر جهن گيتن جو سلسلو روپ گيهاڻيءَ ٻڻ پيش ڪيو ۽ ڪامينٽريءَ کي

آواز روبرو اسٽيج تي اچي موتي پرڪاش ڏنو . ان پروگرام ۾ دبئيءَ ۾ رهندڙ هند جي سنڌين کي خاص دعوت ڏيئي گهرايو ويو هو ۽ ائين هن پليٽفارم تي هند ۽ سنڌ جا سنڌي گڏ ٿيڻ لڳا . سنڌ مان شرڪت ڪئي ممتاز لاشاري , قادر بخش منو ۽ نظير احمد . پروگرام نهايت ڪامياب ويو. ٻيون پروگرام ڊسمبر 1988 ع ۾ پيش ڪيو ويو. ان پروگرام ۾ لطيف اوارڊ ڏيڻ جو سلسلو شروع ڪيو ويو ۽هڪ ادب يا ڪلچر جي ڪيتر مان مقبول هستيءَ کي هند مان ۽ هڪ کي سنڌ مان گهرائي اوارڊ ڏيڻ جي رسم شروع ڪئي ويئي. ڊسمبر 1988 ع جي پروگرام ۾ سنڌ مان لوڪ گيتن جي راڻي جيجي زرينا بلوچ ۽ هند مان پروفيسر ڪلياڻ آڏواڻيءَ کي لطيف اوارڊ ڏنو ويو. پروگرام ڏيڻ لاءِ سنڌ مان آيا زرينا بلوچ , فيروز گل , محمد آچر , سرمد سنڌي ۽ دبئيءَ مان روپ گيهاڻيءَ نارائڻ شيام جي گيتن ۽ غزلن جي بنياد تي شرڌانجلي طور هڪ فيچر پيش ڪيو. جو موهن گيهاڻيءَ تيار ڪيو ۽ ڪامينٽري لکي ۽ آواز مليو ڊاڪٽر موتي پرڪاش ۽ دري شهوار (مرزا قليچ بيگ جي پر پوٽي) جو. هن موقعي تي سنڌ مان عوامي شاعر مرحوم استاد بخاري ۽ هند مان ڪيرت ٻاٻاڻي خاص طور تي آيل هئا . هن پروگرام ۾ هلندي هلندي خواجا عباس اجمل شيخ , امداد علي ۽ شاهد سومرو پڻ شامل ٿيا آهن ۽ ٻين ڪيترن سنڌين جو رول پڻ رهيو آهي . هن سنسٿا ۾ ڪوبہ عهديدار ڪونہ آهي ۽ اجتماعي طور هني گڏيل آڌار تي ڪم هلندو آهي .هنن پروگرامن ۾ البت پيڪو (گلشمر) ڪونہ ٿئي . هيل تائين هتي وحيد علي , اسلم تينو ,برڪت علي , منظور سڪيراڻي ,شبير سمون , تبسم ۽ محمد يوسف هن پليٽفارم تي اچي چڪا آهن . هيل تائين جن کي اڳتي هلي لطيف اوارڊ مليا آهن , اهي آهن سنڌ مان – محمد ابراهيم جويو , ظفر حسين شاهہ , محمد يوسف ۽ هند مان پوپٽي هيراننداڻي , گوبند مالهي ۽ داداهوندراج ' دکايل ' . روپ گيهاڻي شروع کان هن سنسٿا سان وابستہ آهي ۽ هر پروگرام ۾ بهرو وٺندي تي رهي . هن سنسٿا کي شري مورج مل منگهناڻيءَ جي سرپرستي حاصل آهي .

هنن سيني ڪلچرل سرگرمين کي المنصور و ويڊيو وارن پنهنجي پاران ويڊيو تيار ڪري دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ ڦهلايو آهي ۽ ائين ايندڙ پيڙهين لاءِ اهو ڪلچرل ورثو محفوظ رکيو آهي . ان جو نتيجو اهو نڪتو آهي تہ اهي ڪئسيٽ دنيا جي ڪيترن ئي ملڪن ۾ ويا ۽ اتي سنڌين ۾ سنڌي ڪلچر بابت ڪافي سجاڳي پيدا ٿي ائين محسوس ٿئي ٿو ۽ اتي پڻ ڪلچر سنسٿائون ٿين تہ سنڌي ڪلچر جي ڦهلاءَ ۾ هٿي ملندي , اهڙي اميد آهي . هن

ڪارنامي ۾ جس جا پاڳي آهن شري خوشي ڪنواڻي . المنصور ويڊيو جو مالڪ جو ڪنهن به نالي . ناموس ۽ فائدي جي اميد کان سواءِ اهو ڪم ڪندو تو اچي ۽ سندس گهر واري ورشا ڪنواڻي پڻ دبئيءَ ۾ اسٽيج جي بهترين اداڪارا آهي .

موتي پرڪاش ۽ ڪلا پرڪاش دبئيءَ ۾ 1977 ع ۾ آيا ۽ انهن کان ڪجهه مهنا اڳ هتي پوني مان گوپ ڪمل حاضر هو. موهن گيهاڻي 1978 ع ۾ آيو ۽ گوردن شرما پڻ 1983 ع ۾ انڊين هاءِ اسڪول ۾ ماستر ٿي آيو. شروعاتي دؤر ۾ شخصي طور تي پاڻ ۾ ڪاڏي پيتي تي رهائيون ٿينديون هيون ۽ ادبي بحث مباحثا پڻ ٿيندا هئا . گوپ ڪمل اهڙن موقعن تي ڪي تازيون لکيل ڪهاڻيون پڙهندو هو ۽ تنقيد ٿيندي هئي . اهڙي نموني ڪنهن ڪي ڪڏهن لکڻ جو موڊ ٿيو ته پڙهندو هو. هن دؤران گوپ ڪمل جا ڪتاب " چورايل خوشيءَ جو سک " ۽ " هاءِ منهنجي نظر " شايع ٿيا . موتي پرڪاش پنهنجا شعر ڪڏهن ڪڏهن ٻڌائيندو هو ۽ پنهنجو ڪتاب " چٽنگ وچ چولي " ڇپائي ظاهر ڪيائين. ائين محفلون جاري رهيون . هر ڪنهن محفل ۾ جنهن ڪي جيترو وڻندو هو ڏيڻ ۾ وجهندو ويندو هو ۽ ائين ڪجهه پئسا گڏ ٿيا ته پوپٽي هيرانندائيءَ تي ويڊيو تيار ڪرڻ جي شروعات ڪئي ويئي . ڪيرت ٻاٻاڻيءَ جي پٽ انوپ ٻاٻاڻيءَ پوپٽيءَ تي ويڊيو تيار ڪئي . جنهن ۾ پوپٽيءَ جون يادگيريون ۽ پوپٽيءَ بابت ٻين جا تاثر باتفصيل ڏنل آهن . خيال اهو ٻيو ته ويڊيو جي Archive اهميت هجي . هن ويڊيو بعد سلسلو اڳتي وڌي نه سگهيو آهي . ان وچ ۾ 1984 ع ۾ موتي پرڪاش ۽ موهن گيهاڻي سنڌ جو سفر ڪري آيا ۽ هڪ نئون اتساهه کڻي آيا . ڪلا ۽ موتيءَ سفرناما لکيا ۽ ڇپايا . 1986 ع ۾ هند مان نارائڻ شيام ۽ سنڌ مان ڊاڪٽر تنوير عباسي ۽ ڊاڪٽر قمر عباسيءَ ڪي گهرايو ويو. خوب ادبي گڏجاڻيون ٿيون . انهن ڪي هوٽل ۾ رهائش لاءِ ميزبان وري به موتي پرڪاش ۽ ڪلا پرڪاش ٿيا . 1987 ع ۾ واسديو 'موهي ' انڊين هاءِ اسڪول ۾ ماستر ٿي آيو ۽ هن ڪيميا (ڪئٽيلسٽ) جو ڪم ڪيو. باقاعدي سنڌي ساهت سنگت برپا ٿي ۽ مهني جي پهرئين هفتي ۾ ڪنهن نه ڪنهن جي گهر شام جو ادبي ڪلاس جو سلسلو جاري ٿيو . جتي دبئيءَ جا مڪاني ليکڪ/شاعر پنهنجون رچنائون پڙهندا آهن ۽ تنقيد ٿيندي آهي . اشاعت جو جڻ هڪ سلسلو ٿي پيو آهي جنهن جو روح روان واسديو 'موهي' آهي . گوپ ڪمل جا ٻه ڪوتائن جا ڪتاب " سرحد جا گل " ۽ " نند قتل " نڪتا آهن. ڪلا پرڪاش جا ٻه ناول ، " وقت ـ وڻيون ـ وڇوڙيون " ۽ " آرسيءَ آڏو " نڪري چڪا آهن .

هن سڄي پسمنظر ۾ موتي پرڪاش جو پٽ شريڪانت 'صدف' هڪ پختو غزلگو شاعر طور نکري نروار ٿيو آهي . سندس پهرئين غزلن جي مجموعي " نفرتن جا گل " ڪافي مقبوليت حاصل آهي . سندس ٻئين مجموعي جو قلمي نسخو تيار آهي .

واسديو موهيءَ پنهنجو"مٿڪو" نالي ڪوتائن جو انوکو ڪتاب ظاهر ڪيو آهي . ڪنهن هڪ ڪردار کي ڪٿي ڪوتائن جو هيءُ مجموعو منهنجي خيال ۾ سنڌي ٻوليءَ ۾ پهريون ۽ ڪامياب تجربو آهي . ائين دبئيءَ جي سنڌي ليکڪن وٽ آهر سنڌي ادب جا گهڻا پڙ ڪان وسان ڪين گهٽايو آهي ۽ واقعي تحسين لائق ڪم ڪيو اٿائون .

هن دؤران هند ۽ سنڌ مان ڪيترا اديب ادبي ڪلاس ۾ ايندا رهيا آهن . شيخ اياز هتي لنڊن مان موٽندي پنهنجي گهرواري ۽ پوٽيءَ سان گڏ آيو . آئسٽوريا هوٽل ۾ سندس شان ۾ رايل ٽريڊرس جي شري ناري ساولاڻيءَ طرفان پارٽي رکي ويئي . اها پنهنجي قسم جي پهرين آجيان هئي . هن کان اڳ شخصي سطح تي ڪن نارائڻ 'شيام' ۽ تنوير عباسيءَ جي پڻ ائمبئسڊر هوٽل ۾ آجيان ڪئي هئي . لنڊن ويندي هتان جمال ابڙو پڻ ٿي ويو آهي ۽ حميد سنڌي پڻ ڊسمبر ۾ هتان ٿي ويو آهي . ادبي ڪلاس ۾ ڪيرت ٻاٻاڻي ، استاد بخاري ، زرينا بلوچ ، پوپٽي هيراننداڻي ، محمد ابراهيم جويو ، گوبند مالهي ، ظفر حسين شاهه ، هوندراج 'دکايل' ، ارجن 'سڪايل' ، ايم . ڪمل ، ستيش روهڙا ۽ لکمي کلاڻي شرڪت ڪئي آهي .

هن ادبي سنگت جو روح روان واسديو موهي آهي ۽ سرپرستي موتي پرڪاش جي آهي . جيتوڻيڪ هتي ٻئي کي عهديدار ڪونہ آهن .

(رچنا جي خاص دبئي انڪ لاءِ لکيل)

جهوليلعل (هڪ تاريخي پسمنظر)

رچرڊ برٽن سال 1851ع ۾ هڪ ڪتاب ڇپائي پڌرو ڪيو. ' سنڌ اينڊ د ريسس انهبيت د وئلي آف د انڊس ' (Sindh and the races that inhabit the valley of Indus)

اهو سنڌ جي تاريخ تي انگريزيءَ ۾ اوائلي ڪتابن مان هڪ اهم ڪتاب آهي ۽ سنڌي تاريخ بابت هڪ ڪارگر دستاويز طور ڪم اچي ٿو. ان ڪتاب ۾ عام سنڌي هندن ۽ مسلمانن جي عقيدن بابت لکندي هن بيان ڪيو آهي ته مکيه پير يا اوليا يا اوتار جن کي هندو ۽ مسلم ٻئي مڃيندا آهن، اهي آهن :

(1) لعل شهباز جنهن کي هندو راجا ڀرتري ڪري مڃيندا آهن.

(2) پنو سلطان – پير عالم شاهه جنهن کي پير پنو ڪري ڪوٺين.

(3) خواجا خضر جنهن کي زندهه پير ڪوٺيو ويندو آهي.

(4) شيخ طاهر، جنهن کي اڏيرو لعل پڻ ڪوٺيو ويندو آهي.

مٿين پيرن مان زندهه پير کي هندو درياهه شاهه ڪري پوڄيندا آهن، جيڪو پاڻيءَ جي ديوتا ورڻ ۽ سنڌو نديءَ جو اوتار آهي. درياهه پنٿي پوڄارا تمام سختيءَ سان پنهنجو ڪرم ڪانڊ نباهيندا آهن. هو چاليهه ڏينهن اپواس رکن، ان دؤران شراب ۽ تماڪ نه ورتائڻ جي سخت پابندي ڪن ۽ هرڪنهن لذت ڪان پاڻ کي واتجهيل رکن. چاليهن ڏينهن بعد هو

سنڌوء جي ڪناري يا ڪنهن ڍنڍ ، واهه يا ڪوهه تي وڃي پوڄائون ڪن ، تي پيرا ڏات وٺي ، پتاشو ڪائين ۽ پنجڙا ڳائين . (ص. 327)

ويجهڙ ۾ وليم ڊئلرمپل جو ڪتاب ڇپيو آهي ، " دهلي – سٽي آف جنس " يعني دهلي جنن جو شهر ، جنهن ۾ پڻ خواجا خضر جو ذڪر آهي ۽ اهو ڪافي دلچسپ آهي ۽ جل جي پوڄا سان وابسته لوڪ ڪٿائن جي سلسلي جي ڳانڍاپي ڪي ڪي قدر چٽو ڪري بيهاري ٿو . ڇاڪاڻ جو پاڻي (جل) جي پوڄا جهوني ۾ جهوني روايت آهي . خواجا خضر بابت مڃتا آهي ته هو سيني صوفين جو محافظ آهي ، مسافرن کي پٽڪڻ کان بچائي ٿو ۽ غورابن يعني ٻيڙين کي ٻڏڻ کان بچائي ٿو. هو گمراهن کي الاهي نظر سان نوازي ٿو ۽ کين گيان ٿو بخشي

هن جي وقت بابت ڪيترين ئي متضاد ڳالهيون ڪيون ويون آهن . ڪرسچن ۽ مسلم سلسلي موجب هو جهوني ٽيسٽامينٽ (انجيل جي جهوني حصي) ۾ ابراهيم جڏهن بابل ڇڏيو تڏهن سندس همراهه هو . ڪن جو چوڻ آهي ته موسىٰ جڏهن ڳاڙهي سمنڊ مان اسرائيل کي پٺي نيو ته هن درويش کيس مدد ڪئي . ڪي وري هن کي سڪندر جو ساٿي ڪري مڃين . ڪيترا هن راء جا آهن ته بائيبل ۾ پرليه جو ذڪر ڪيل آهي ، جنهن ۾ صرف هڪ شخص حضرت نوح وڃي بچيو هو ۽ هيء دنيا وري نئين سر پوء پيدا ٿي آهي ، جي : خواجا خضر سندس پڙ پوٽو هو . ائين خواجا خضر جو واسطو پرليه بعد وقت جو آهي . هو سدائين ساوا ڪپڙا پائيندو هو ، جنهن به زمين کي هٿ لڳائيندو هو ، اها سائي سبز– نباتات سان پرجي ويندي هئي . هو نديء ۾ سدائين وڏي مڇيء تي سواري ڪندو هو .

پراڻي سمير جي Gilgamesh Epic جو نناويهه ، جيڪو اشرو بنيپال جي لئبرريء ۾ لڌو ويو آهي ، جو عيسوي سنه کان 2600 سال اڳ جو چيو وڃي ٿو – ان ۾ به خواجا خضر جو ذڪر آهي ، جنهن ۾ هن کي ٻوڏ کان بچڻ جو ديوتا ڪري بيان ڪيو ويو آهي .ائين دنيا جي لکيل ساهت ۾ پهريون ڪردار جنهن جو بيان ڪيو ويو آهي ، اهو خواجا خضر آهي .

ايئن جڏهن ڪي علىٰ صوفي جيڪي هندستان ۾ آيا ، نظام دين اوليا (دهلي) ، شيخ باهودين (ڏکڻ هندستان – دولت آباد) ۽ لعل شهباز (سيوهڻ – سنڌ) ، سيني هنڌن تي خواجا خضر جو ذڪر آهي . دولت آباد (ڏکڻ هندستان) ۾ باهودين جي خانقاهه ڀرسان جيڪو کوهه آهي ، اهو خواج خضر جي ڪرامت جو نتيجو چيو وڃي ٿو . ' شاهه جهان ناما ' ۾

پڻ دهليءَ جي جمنا جي ڪناري خضر گهاٽ جو ذڪر آهي. اٿين هندستان جي جدا جدا هنڌن تي هن جي پوڄا ٿيندي رهي آهي. صوفي سنتن اهو پڻ ظاهر ڪيو تہ خواجا خضر وشنوءَ جو ئي روپ آهي. پنجاب ۾ هو نديءَ جو ديوتا ليکيو ويو ۽ ڪيترن ئي مندرن ۾ هڪ وڏي مڇيءَ تي نديءَ ۾ ويندي کيس چٽرن ۾ ڏيکاريو ويو آهي. سنڌ ۾ کيس ڪي راجا خضر ڪري چوندا هئا، ناڪوئٽا سندس پوڄا ڪندا هئا. چٽن جي سيسا برهمڻن کي ڏيندا هئا ۽ ڏيئا ٻاريندا هئا. (ص. 300)

پرليہ جو ذڪر دنيا جي سڀني پراڻڪ ڪٿائن ۾ آهي ۽ پاڻيءَ جا ديوتا پڻ دنيا جي هر ڪنهن سڀيتا جي پراڻڪ گرنٿن ۽ ڪٿائن (مٿالاجي) جا پاتر آهن. پوءِ اها گريس جي مٿالاجي هجي، مصر جي، چين جي يا ٻئي ڪنهن بہ سڀيتا جي. اها پرليہ انسان ذات جي ان غير شعوري سطح جي يادداشت جي اهڃاڻ آهي، جڏهن هيءَ پرٿوي برف واري اوستا مان اُڀري موجوده اوستا ۾ اچي رهي هئي ۽ اٿين زندگيءَ جي شروعات سان اها ڪهني يادگيري مجموعي طور تي ظاهر آهي.

هندستان جي جهونن پراڻن ۾ ان جو ذڪر آهي، جنهن ۾ منوءَ کي آدي شخص ڪري ڏيکاريو ويو آهي. چون ٿا تہ جڏهن منو سنان ڪري رهيو هو تڏهن هڪ مڇي سندس هٿن ۾ آئي. منوءَ ان مڇيءَ کي وڏو ڪيو. وقت پئي مڇي وڏي ٿيندي وئي ۽ جڏهن هن پاپي دنيا کي ناس ڪرڻ لاءِ پرليہ آئي تڏهن مڇيءَ جي چوڻ تي منوءَ ٻيڙي تيار ڪئي مڇيءَ سان گڏ اها ٻيڙي ڪاڻ ٻڌي ۽ اٿين هو پرليہ جي ڪوپ کان بچي سگهيو. متسيہ پراڻ ۾ هن مڇيءَ کي وشنوءَ جو اوتار ڪري ليکيو ويو آهي ۽ اٿين وشنو ڀڳوان کي دنيا جي شروعاتي ديوتائن سان جوڙيو ويو. ساڳئي نموني سميريا ۾ ديوتا ايذڪي ذيو سودرا جيڪو هندستاني پراڻن واري منوءَ جيان ئي اڪيلو هو، تنهن پرليہ کان بچايو ۽ ميسيپوٽيما جي مٿالاجي يعني ديومالا ۾ هن جو روپ مڇيءَ جو ڏيکاريل آهي. اهو مڇيءَ وارو ديوتا هر ڪنهن تڪليف جي وقت بچائڻ جو ڪم سرانجام ڏيندو آهي.

ڏٺو وڃي تہ پرليہ وقت جي لحاظ کان ديو مالائي يگ جي ڳالهہ آهي ۽ نہ ڪ اتهاسڪ يگ جي. پر ڏٺو وڃي تہ ديومالا پهل اتهاس نہ هجي، ان ۾ ڪلپنا شڪتيءَ جو انس ڪجهہ سرسرو هجي، پر ان جي بنياد ۾ ڪي تاريخي حقيقتون ٿينديون آهن. وقت هلندي ڪجهہ وڌايو ويندو آهي، ڪجهہ گهٽايو ويندو آهي. وقت جي ڌارا ۾ ڪجهہ ڇٽي ويندو آهي

۽ وري ڪي نيون ڌارائون پڻ شامل ٿي وينديون آهن . ديو مالا ۽ لوڪ ڪٿائن ۾ عام انسان جون اميدون ، انسنا ، ناڪاميابيون ، ڏپ ۽ ڏکين حالتن کي بدلائڻ لاءِ ڪرامتن ۽ ڪرامتي ڪردارن جو وجود ضروري ٿيو پوي . ديو مالا انسان جي سماج ۾ جيئن پنهنجي ماضيءَ جو تصور ٺو ڪري ، اهو آئينو آهي . زندگي هڪ چالو سلسلو آهي ، جنهن ڪي ماضي پڻ آهي ، حال پڻ آهي ، ۽ پوشيہ پڻ آهي . حال ماضيءَ سان ڳنڍيل آهي ، تنهن ڪري ماضي (تواريخ) سڃاڻپ (آئڊينٽٽي) جو هڪ اهم جزو ٿيو پوي . اهين ديو مالا ڪي پنهنجي سڃاڻپ جي ماضيءَ کي سجهڻ جو آئينو . سمجهڻ سان گڏوگڏ ڪيترا پيرا ديو مالا ڪي ڪن ملهن جي مجتنا ۽ روايت جو سرچشمو ڪري پڻ سماج ڪم آڻيندو آهي ، تنهنڪري ديو مالا — يا لوڪ ساهت ۾ وقت جي تقاضا موجب ڦيرون ڦارون ، گهٽ وڌايون ٿينديون رهنديون آهن .

پرليہ ، نوح ، منو ، وشنو ، متسيہ اوتار اهي وقت جي لحاظ کان ديو مالا جا ئي ڪردار آهن ۽ هن سلسلي ۾ جهوليلعل پڻ هڪ چمتڪاري اوتار جي روپ ۾ پرگهٽ ٿيو آهي ۽ اٿين لوڪ پرمپرا جو حصو آهي ، جنهن جو ڪنهن تاريخي ڪتاب ۾ ذڪر نہ آهي . جهوليلعل جو وجود وشواس جو معاملو آهي نہ ڪ تاريخ جو . هيءَ پراڻڪ ڪٿائن جي سلسلي جي ڪڙي آهي .

جنهن دؤر ۾ جهوليلعل جي پرگهٽ ٿيڻ جي ڳالهہ ڪئي ٿي وڃي ، ان دؤر کي تاريخي نقط نظر سان ڏٺو ويندو تہ ظاهر ٿيندو تہ اهو سومرن جو دؤر هو . سومرا هندو هئا ، جي ڪن سياسي سببن ڪري مسلمان ٿيا . سندن نالن کان سواءِ سندن رهڻي ڪهڻي ، ويچار ، وهنوار ، وشواس _ انڌ وشواس هندو رهيا. اها هڪ عالم آشڪار ڳالهہ آهي تہ جڏهن هڪ سڀيتا جو ٻي نئين سڀيتا سان ٽڪر ٿيندو آهي تہ ان ٽڪر جي وقت بعد ، وقت گذرڻي نئين ۽ جهوني سڀيتا ۾ ڏيٺ_ ويٺ ٿيندي آهي ۽ اٿين ٻئي سڀيتائون هڪ ٻئي ڪي گهڻو ڪجهہ ڏينديون وٺنديون آهن پر بنيادي وشواس ۽ عقيدا ساڳيا رهندا آهن . مشهور ليکڪ وي . ايس . نئپال پنهنجي ڪتاب " بيئانڊ بليف " جنهن ۾ هن الڳ الڳ ملڪن جي مسلمانن (جن اسلام تاريخي حالتن ڪري قبول ڪيو) جو ذڪر ڪندي زمين ڌرم (ارٿ رليجئن) جو ذڪر ڪري ٿو ۽ ان زميني ڌرم جو اثر ڪافي ديرپا ٿيندو آهي .

هن پسمنظر ۾ ڪن مسلم ڪٽرپنٿين جو هئڻ ممڪن آهي ۽ هندن تي زيادتيءَ جي ڳالهہ پڻ قبول ڪري سگهجي ٿي پر ان ۾ ظالم مسلمان مرخ شاهہ جهوليلعل ڪي

ڪرامتي اوتار قبول ڪري اهو پڻ معنئ خيز آهي . ائين سنڌ ۾ هڪ مرڪب تهذيب جو بنياد پيو. جيڪا تهذيب/ڪلچر سنڌي هندن ۽ مسلمانن جو گڏيل ورثو آهي . هتي مان وري رچرڊ برنس جي ڪتاب مان حوالو ڏيندس – " سترهين صديءَ جي آخر تائين سنڌ ۾ نوي سيڪڙو آدم هندن جو هو ۽ جيڪي مکيہ پير مسلمان پوڄيندا هئا . تن جا هندو نالا پڻ گڏ گڏ مروج هئا . ان مان انومان آهي تہ ڪيترين پوڄا جون جايون مسلمانن جيئن جو تيئن اپنايون . جتي يوني(پٿرن ۾ قدرتي يا هٿراڍو سوراخ آهن) ۽ لنگ , ڍنڍن ۽ تلاون جي پاسي ۾ نمايان آهن . "

اها پڻ هڪ تاريخي ۽ اهم حقيقت آهي تہ سڄي هندستان تي جڏهن اورنگزيب جو ڪٽر اسلام راڄ ڪري رهيو هو. ان وقت پڻ سرمد ۽ دارا شڪوح جي سرپرستيءَ هيٺ سنڌ ۾ صوفي مت جي ڏارا زور شور سان وهي رهي هئي . جنهن ۾ هندو ۽ مسلم ٻئي تري رهيا هئا . اهوئي اسان جو وحديت ۽ يڪ وجوديءَ جو ورثو آهي . سنڌي ڪيترو بہ ڪٽر هندو ڇونہ هجي, تڏهن پڻ شاھ لطيف جي بيتن ۽ واين کي ڪن لاٿار نہ ڪندو . جهوليلعل هن سنسڪرتيءَ جي علامت آهي .

سنڌيت جي هلچل – هڪ جائزو ۽ اڳتي قدم

(هلچل جي باني ڪارن لاءِ بحث جي بنيادي پيپر طور تيار ڪيل)

سنڌيت جي هلچل کي پنجاهه سالن کان مٿي عرصو ٿي چڪو آهي .اها هلچل ڪيترن ئي ڏوڙن ۽ موڙن مان گذري آهي .وقت پوندي هلچل ۾ ڪيترا عناصر داخل ٿيا آهن ، هڪ وهندڙ نديءَ جيان ڪيترين ئي ڌارائن جو ميلاپ ٿيو آهي ۽ سطح تي ڪيترا ئي ڪک پن تري متاهينءَ تي آيا آهن . هلچل جي گهرائي ۽ رخ تي گنڀير سوچ ويچار جي ضرورت آهي .ان لحاظ کان هيءَ هڪ ڪوشش آهي تہ هڪ بحث جاري ٿئي ، جنهن ۾ سنڌيت جي هلچل جا سرگرم مفڪر ۽ سنڌيت جي هلچل جا گهڻگهرا بحث ۾ حصو وٺي الڳ الڳ پهلن ۽ ڪنڊن کان اوڪ ڏوک ڪن.

سنڌيت جي هلچل بابت سوچيندي ڪيترا ئي سوال هڪ ئي وقت ذهن تي اڀرن ٿا . هيءَ سنڌي ٻوليءَ کي برقرار رکڻ واري هلچل آهي ؟ هيءَ سنڌي ادبي هلچل آهي ؟ هيءَ سنڌي ڪلچر کي قائم رکڻ جي هلچل آهي ؟ هيءَ سنڌي جاتي جا سنڌ ڇڏي ڀارت ۾ آئي آهي ، ان جي الڳ سڃاڻپ قائم رکڻ جي هلچل آهي ؟ آخر سنڌيت ڇا کي ٿا چئون ؟

هڪ لحاظ کان ڏٺو وڃي تہ هيءَ هلچل انهن سنڌي ٻولي ڳالهائيندڙن جي آهي ، جيڪي ورهاڱي وقت سنڌ ڇڏي آيا ۽ سنڌن الڳ سڃاڻپ قائم رکڻ جي هلچل آهي ، جنهن ۾ سنڌي ٻولي ، سنڌي ساهت ۽ سنڌي ڪلچر اهم سوتر آهن .

هن هلچل جو پسمنظر سمجهڻ لاءِ سنڌي سماج ۾ آيل تبديلين کي سمجهڻ ضروري ٿيو پوي . جيڪي تاريخي لحاظ کان تمام اهم آهن ۽ هندستان جو ورهاڱو سنڌي جاتيءَ لاءِ هڪ طوفان – زلزلو ۽ زندگي موت جي سوال سان گڏ ڪيترين ئي تبديلين لاءِ هڪ اهم واتر شيڊ ٿي رهيو ۽ سڀ تبديليون هر لحاظ کان هن گهٽنا جي حوالي ۾ ڏسڻ ضروري ٿيو پوي .

جيئن متي چيو ويو آهي تہ هر سماج هڪ وهندڙ درياهہ آهي . ڪٿي بہ ڪو سنڌو، ڪاما يا فل استاپ نٿو اچي . ان لحاظ کان ورهاڱي جو اثر سنڌي جاتيءَ تي ڪهڙو ٿيو . تنهن لاءِ ورهاڱي کان اڳ سنڌ ۾ سنڌي جاتيءَ جا مختصر ۾ اهم رخ سمجهڻ ضروري آهن .

انگريزن جي اچڻ کان اڳ سنڌي ننڍا وڏا واپاري هئا ،ڪي پرڏيهہ ۾ وڻجارا ٿي ويندا هئا . گهڻو ڪري هٽ هلائيندا هئا . البت ڪي پڙهيل ميرن جي دربار ۾ منشي ٿي ڪم ڪندا هئا . پر سنڌي هندن ، ويجهڙ جي تاريخ ۾ ڪڏهن بہ ڪو فوج ۾ اڳوانيءَ جو ڪم نہ سنڀاليو . شري ڀيرو مل مهرچند 'سنڌي هندن جي تاريخ' ۾ 'آڏو مل' جو ذڪر ڪري ٿو جو تلوارباز هو ۽ ڪلهوڙن تي ايترو اثر وڌائين جو تنهن بعد حيدرآبادي عامل پنجاب مان حيدرآباد سنڌ اچي رهيو . پر ان بعد ڪنهن بہ هندو سپهہ سالار طور يا ڪنهن خاص ڪارنامي جو ذڪر نٿو اچي . سنڌي هندو ائين سياسي طور طاقت جي مرڪز کان پري هئا . انگريزن سنڌ فتح ڪئي تنهن بعد اٽڪل نوي سالن جي عرصي ۾ سنڌي هندن ۾ نمايان تبديليون آيون .

سنڌ ممبئيءَ سان لاڳو ڪئي ويئي تہ سنڌي هندو جيڪي ڪيترين صدين تائين ڌرم جي لحاظ کان توراتيءَ ۾ هئا ، اهي گهٽائيءَ جو حصو ٿي ويا ۽ منجهن پاڻ ۾ وشواس پيدا ٿيو . هندستان جي مسلمانن جيان سنڌ جا مسلمان پڻ روسامي ڪري هر ڪنهن انگريزي چيز کان نفرت ڪرڻ لڳا ۽ انگريزي تعليم کان پڻ ڪنارو ڪري ، پنهنجي وڃايل عظمت جي خيالي دنيا ۾ رهڻ لڳا . نتيجي ۾ هو پٺتي رهجي ويا ۽ سنڌي هندو هر ڏس ۾ اڳتي وڌي آيا .

ميرن جي وقت ۾ جزوي هندن کي ڪا زمين هوندي هئي . انگريزن جي دؤر ۾ وياج بدلي ۽ ٻئي نموني سنڌي هندو زمين وٺڻ لڳا . ائين واپاريءَ سان گڏوگڏ ڪيترا هندو زميدار پڻ ٿيا . پر سندن ملهہ ۽ رهڻي ڪهڻي ۽ ذهنيت ننڍين دڪاندارن/واپارين واري ئي رهي ۽ ائين جاگيرداري سرشتي جي ناڪاري رخن کان پاڻ کي آجو رکيائون . عيش عشرت کان پري سندن مقصد وڌيڪ پئسو ڪمائڻ ۽ وڌيڪ جائداد هٿ ڪرڻ هوندو هو .

سنڌي هندن انگريزي تعليم خوشي ۽ اتساهه سان اپنائي ۽ سرڪاري نوڪرين ۽ پيشن ۾ اڪثريت ۾ رهيا . سنڌي هندن ۾ وچولو طبقو پيدا ٿيو. راڄ جي ڪاروباري سرشتي تي نمايان طور ڇانيل رهيا ۽ ڪاموراڻي طاقت سندن هٿن ۾ رهي . هن سڄي واردات جو هڪ ٻيو نتيجو پڻ ٿيو ۽ تعليم ۽ سهوليت جي خيال کان گهڻا هندو شهرن ۾ اچڻ لڳا ۽ هڪ نئين ماحول مان اثرانداز ٿيا . جنهن جا ديرپا نتيجا سندن سوچ جي دائري کي وسيع ڪرڻ ۾ ڪامياب ويا .

انگريزن جي اچڻ کان پوءِ سنڌي هندن صدين بعد اڻ سڌي نموني سياسي طاقت ماڻيندي آزاديءَ جي هلچل ۾ سياست ۾ داخل ٿيا .

سنڌ ممبئيءَ کان جدا ٿيڻ بعد وري مذهبي لحاظ کان سنڌي هندو ٽوراڻيءَ ۾ تبديل ٿيا . پر ان وقت تائين ڪيترين ئي هلچلون مٿن ساڳيا اثر ڪري رهيون هيون .

آريہ سماج جي هلچل هندن ۾ پنهنجي ماضيءَ بابت فخر جو احساس پيدا ڪيو . هندو مها سڀا سياسي پارٽيءَ طور سنڌ ۾ داخل ٿي چڪي هئي . آر . ايس . ايس . پنهنجي شاخائن ضريعي نوجوانن ۾ وڙهڻ جي قوت کي برتري ڏيئي رهي هئي ۽ ٻارن ۾ پنهنجي مسلمان پاڙن خلاف هندوپڻي . نفرت ۽ اڻ سهپ جي ويچار ڌارا جو ڦهلاءُ ڪري رهي هئي .

رواجي حالتن ۾ ڪنهن بہ اقليت لاءِ ڪٽر پڻو يا پنهنجي بچاو جو سياويڪ طريقو آهي Communalism of minority is Defensive mechanism . جيئن اڳتي چيو ويو آهي تہ سنڌي هندو سنڌي سنڌ جي اقتصاديت . تعليم ۽ سياسي ميدان ۾ قبضو ڪري چڪا هئا .

مسلمان گهڻائيءَ ۾ هوندي پڻ طاقت جي ڪنهن بہ مرڪز تي نمايان نہ هئا . البت انگريزن جي پاليسيءَ ڪري ڪي زميدار سياست ۾ حصو وٺڻ لڳا . رواجي مسلمان هندن جي ڪاميابيءَ تي حاسد بڻيو رهيو ۽ اٿين اقتصادي ڦرلٽ سبب نفرت جو شڪار بڻجي چڪو هو. انهن سڀني ڳالهين گڏجي هندو ۽ مسلمانن جي مانسڪتا ۾ ڪيترائي مونجهارا ۽ تناو پيدا ڪيا . جنهن جي نتيجي ۾ هڪ قسم جو تناو واري ماحول جنم ورتو .

سياسي طور گهڻا سنڌي هندو . هندن جي برتريءَ جي ذهنيت وارا هئا ۽ سندن ذهني وفاداري هندو مها سڀا جي ويچار ڌارا سان هئي . پر عملي طور هو ڪانگريسي بڻيا . اٿين ڪانگريس جڻ سنڌي هندن جي پارٽي بڻجي پيئي . ڪانگريس قومي پارٽي هئي ۽ قومي سطح تي ان ٽوراڻيءَ وارن جي حق جي ڳالهہ پئي ڪئي . اٿين قومي سطح تي سنڌي

هندو اڪثريت سان جڙڻ ڪري ۽ سنڌ جي ليول تي ڪانگريس پاران ٿورائيءَ وارن جي حقن جي حمايت حاصل ڪرڻ ڪري ٻنهي فائدي ۾ هئا . ان ڪري ڪانگريس جي حمايت ڪرڻ ۾ ئي دانشمندي سمجهيائون . پر شخصي سطح تي گهڻا تڻا ڪانگريس جا ليڊر پڻ هندو مها سڀائي ذهنيت جا هئا.

هنن حقيقتن جو هڪ ٻيو پڻ اهم پهلو هو. سنڌ ۾ صدين کان صوفي مت جو پرچار هو ۽ سنڌي هندو ۽ مسلم عوام اها وات اپنائي هئي ۽ تصوف سنڌن سوچ جو حصو بڻجي چڪو هو. ڪلچرل ليول تي . ادبي محاذ تي ڪن ڳاڻ ڳڻين شخصيتن کي ڇڏي سنڌي ادب هڪ يڪي ايڪائي (هڪ يڪو يونٽ) هو ۽ سنڌي عوام جي ذهنيت ڪٽرپڻي کان آجي هئي . شخصي سطح تي هندن ۽ مسلمسنن جا ناتا خوشگوار هئا . هڪ ٻئي سان خوشي غميءَ ۾ شامل ٿيندا هئا . ڪيترا هندو مسلمانن جي پيرن جا پوئلڳ هئا۽ ڪيترين سنڌي مسلمانن جون ريتيون رسمون . وشواس ـ انڌ وشواس گهڻو تڻو ساڳيا هئا . شاهه لطيف جي وائي ٻڌي سنڌي هندو پڻ اوتري ئي وجداني حالت ماڻيندو هو. جيتري ڪو سنڌي مسلمان.

حقيقت اها آهي ته گنگا جمنا جي هندن شروعات کان وٺي نه سنڌي هندن کي نج هندو قبول ئي نه ڪيو آهي ۽ اڄ پڻ پاڪستان جا پيا مسلمان سنڌي مسلمانن کي مسلمان طور قبول ڪرڻ کان انڪاري آهن . ان جا گهڻا ئي تاريخي سبب پڻ آهن . جن جو تفصيلوار بيان ڪرڻ هن مضمون جو حصو نه آهي .

ورهاڱي کان ڪجهه سال اڳ ئي آزاديءَ جي جدوجهد جي سلسلي ۾ ڪن ڪاليجي نوجوانن تي ڪميونسٽ ۽ سوشلسٽ ويچا ڌارا جو اثر ٿيو . جن پنهنجي ويچار ڌارا ڦهلائڻ لاءِ رسالا ۽ اخبارون شريع ڪيون ۽ ڪن ٽريڊ يونينن ۾ ڪم ڪرڻ شروع ڪيو . پر سنڌن ويچار ڌارا گهڻي قبوليت حاصل ڪري نه سگهي . پر هنن جهڙا ويچار ڌارا جا پختا ۽ جنوني جوان سنڌ اڳ نه ڏٺا هئا . ان وقت ڪميونسٽ پارٽيءَ جو نظريو اهو هو ته هندستان هڪ قوم نه پر ڪيترن ئي قوميتن جو مجموعو آهي ۽ هن بنياد تي ڪميونسٽ پارٽيءَ مسلم ليگ جي الڳ پاڪستان جي گهر جي پنيرائي ڪئي . پر سجاڳ مسلمانن . سوشلسٽ ۽ ڪميونسٽ سنڌي ڪم ڪندڙن ورهاڱي کان عين اڳ پاڪستان جي وجود ۽ مسلم ليگ جي اصلي ارادن کي ڀانپي ورتو ۽ ڪين لڳو ته پاڪستان جو قيام سنڌ جي فائدي ۾ نه هو. جي . ايم . سيد جي رهبريءَ هيٺ سنڌ سنڌين لاءِ هلچل شروع ٿي ۽ مسٽر محمد ابراهيم

جويو صاحب انگريزيءَ ۾ هڪ چوپڙي ظاهر ڪئي ، جنهن جو عنوان هو Save sindh Save the continent . هن سڄي هلچل ۾ ڪميونسٽ ويچار ڌارا وارا عناصر هن هلچل سان ٻانهن ٻيلي ٿي بيٺا . انهن سنڌين من ۾ سنڌ لاءِ پيار ۽ فرقيپرستيءَ خلاف نفرت جا سلا پوکيا . هن سنڌي تاريخ جو ابياس ڪيو ۽ انهن سنڌ جي صوفي روايتن کي قولهڻ ۽ ٽئين سر اجاگر ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي,پر ورهاڱي جي گوڙ شور ۾ اهو آواز جڻ رڻ ۾ واڪا هو ۽ ان جو خير ڪو اثر ٿيو.

سنڌ ۾ مٿيون حالتون هيون . جڏهن سنڌين ڀارت ڏانهن لڏپلاڻ ڪئي . انهن ويجهڙ جي تاريخ ۾ اهڙي دردناڪ لڏپلاڻ ڪڏهن ڪونه ٿي هئي . هڪ زلزلو هو, جنهن سان هڪ ڌرم کي مڃيندڙ جاتيءَ جي پيرن هيٺان پنهنجي زمين نڪري ويئي . هڪ طوفان هو جنهن صدين کان پنهنجي زمين ۾ پنهنجون پاڙون ڦهلائي بيٺل وڻن کي ڏونڌاڙي ڇڏيو ۽ طوفان جي زور انهن جي پنن کي سڄي هندستان ۾ ڦهلائي ڇڏيو.

انهن ورهاڱي جو اثر سنڌي جاتيءَ تي جو ٿيو سو هن ريت هو.

سڀ زمينون ڇڏي هتي خالي سڄي هندستان ۾ ڏاٿو ڏاٿو ٿي ويا .

تعليم يافته طبقو نوڪرين جي تلاش ۾ _ جتي ڪٿي جيڪا نوڪري ملي حاصل ڪري پيٽ گذران ڪرڻ لڳا , پر اهو سلسلو پڻ ڪيترا ئي سال هليو ۽ ڪيترن ئي ڪٽنبن کي هڪ هنڌان ٻئي هنڌ ڪافي ڀٽڪڻ بعد ئي ٺانيڪو ٿيڻ جو وجهه مليو.

جتي سنڌي رهيا اتي سنڌي تعليم شروع ٿي . اسڪول ۽ ڪاليج ڪليا ته جو تعليم جو سلسلو رڪجي ويو هو, اهو جاري ٿيو ۽ انهن شهري ۽ ڳوناٽن سنڌي هندن ۾ سنڌو متجڻ لڳو, ڇاڪاڻ ته تعليم ذريعي ئي نوڪرين جا دروازا کلڻ جو امڪان هو.

جيئن مٿي چيو ويو آهي ته سنڌ ۾ جيڪي ڪانگريس جا ليڊر هئا اهي ذهني طور فرقيپرست هئا . هنن جي خيال ۾ ملڪ جو ورهاڱو ڌرم جي آڌار تي ٿيو ۽ سنڌن انومان هو ته اڳتي پڻ سياست جو بنياد ڌرم رهندو ۽ هاڻي جو مسلم پاڪستان تيار ٿيو آهي ته هندن لاءِ هندستان پڻ سياسي حقيقت آهي . انهن اڪثريت جا ليڊر ٿيڻ جي موهه ۾ هنن سنڌين کي صلاح ڏني ته هندستان ۾ جتي آهيو اتان جي مڪاني ماڻهن سان جذب ٿي وڃو.

اها هڪ تاريخي حقيقت آهي ته مهاڀارت جي زماني کان وٺي گنگا جمنا واديءَ وارن سنڌين کي شڌ هندو ڪري تسليم ڪونه ڪيو آهي . سنڌين لاءِ اهو هڪ مسئلو هو . چاهين ته به هو شرٽارٿي ڪري پٺي قبوليا ويا . جذب ٿي وڃڻ جو هڪ طريقو اهو ڏسيو ويو ته

سنڌي ٻوليءَ جي مسلمانکي لپي بدلائي ديوناگري ڪئي وڃي .حقيقت ۾ سنڌ ۾ آزاديءَ جي هلچل هلندي فرقيپرستيءَ جي ماحول ۾ دائود پوٽي سنڌي ماترائن (اعرابن) کي عربي وک تي اپنائڻ جي پيشڪش ڪئي هئي ۽ ان جي رد_عمل ۾ ڪن قديم پرست هندن سنڌي ٻوليءَ جي سنسڪرت جي بنياد جي خيال جي پوٺواري ڪندي , سنڌي ٻوليءَ جي لپي مٽائڻ جي ڳالهه ڪئي هئي . هن جو هيءُ تحرڪ صرف هڪ سياسي پئنترو هو . ان ۾ ڪا بہ عالميت , صداقت ۽ وشواس جو عناصر نہ هو . پر اهو ساڳيو ويچار هندستان ۾ فرقيپرستيءَ جي سياست ۽ سنڌين کي جذب ڪرڻ جي خيال جي Corollor طور پيش ڪيو ويو . هن خيال جو ڪيئن وروڌ ٿيو , اهو هڪ الڳ باب آهي .

سنڌ جي عوام ورهاڱو عارضي طور قبوليو هو . ڪيترن کي اهو انومان هو تہ جيئن اڳي جنگين وقت ڪٿي محفوظ جاءِ تي پناهه وٺبي هئي ۽ جنگ بند ٿيڻ بعد واپس اچي پنهنجا گهر بار وسائبا هئا , اهڙيءَ ريت هو واپس سنڌ ۾ وري اچي سگهندا . اڪثر قدرتي حادثن , پليگ ۽ ٻوڏ ۾ پڻ اهڙي صورتحال پيش ايندي هئي . ڪيترن پنهنجي مسلم دوستن کي گهر جون چاٻيون امانت طور ڏنيون هيون .

سنڌي ليڊر اڪثر هندو ذهنيت جي هئا ۽ سنڌ ۾ هندو سياست هندو مهاسڀا وارن جي هٿ ۾ هئي , انهن هندستان جو ورهاڱو سياسي ۽ جذباتي سطح تي قبول نہ ڪيو . انهن وٽ آزاد اکنڊ ڀارت جو سپنو هو . (گوڊسي جنهن مهاتما گانڌيءَ جي هتيا ڪئي , ان جون هانيون اڃا تائين سندس گهر ۾ آهن ۽ سندس آخرين اڃا اها هئي تہ سندس هانيون سنڌوءَ ۾ پرواهہ ڪيون وڃن ۽ سندس گهر وارن سندس هن اڃا کي اڳتي هلي پوري ڪرڻ جي اميد ۾ سندس خواهش جو مان رکيو آهي .) اڻين نہ سمجهن گهرجي تہ مان گوڊسي کي هيرو ڪري پيش ڪري رهيو آهيان . صرف هندو مها سڀا جي فلاسافيءَ جي ڳالهه آهي .

ڪلچرل سطح تي ڪيترين ناٽڪ ٽولين , ڪيترن ڳائيندڙ ٽولين ڪيترن شهرن ۾ وڃي پروگرام ڪيا ۽ سنڌر راڳ , سنڌي ناٽڪ جي لاٽ قائم رکيائون ۽ سنڌين ۾ هڪ وشواس ۽ امنگ پيدا ڪيائون . هڪ جا اهم ڳالهه هن دؤران ٿي , اها هئا سنڌين پنهنجو اشٽ ديوتا ورڻ ديوتا 'جهوليلعل ' وري ڳولهي ورتو ۽ جاتي ديوتا طور اپنايو . اڻين سنڌين کي هڪ ڪلچرل سڃاڻپ ملي ويئي . هر ڪنهن بستيءَ ۾ جهوليلعل مندر منڊليون ۽ ميلا ٿيڻ لڳا .

هنن سنڌ تان هٿ کڻڻ کان انڪار ڪيو ۽ سنڌ ، سنڌي ٻولي ۽ سنڌي لپيءَ جي مٽائڻ جي مخالفت ڪئي .

سنڌي جاتي ورهاڱي وقت (اٽڪل ڏهه لک) هندستان جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ پکڙجي ونڃڻ لڳي ۽ ڪنهن به قسم جو ڳنڍيو سماج ۾ نه رهيو . ڪٽنب الڳ ٿيا . پيرن هيٺان زمين غائب . روايتن جي سلسلي ۽ سماج جي ايڪائيءَ ڪري شخص جا حفاظت محسوس ڪندو آهي ، ان کان وانجهيل . جيئري رهڻ جي جدوجهد ۾ سنڌي شخص پاڻ کي تمام غير سلامت سمجهيو . اهڙيءَ حالت ۾ انسان جي جهوني ۾ جهوني روايت ٻولي سندن ذهني سهارو بڻي انسان ٻوليءَ کان سواءِ سوچي ئي نه سگهندو آهي . همت ۽ محنت سندن هٿيار بڻيا .

ورهاڱي وقت نوجوان ٿيهءَ مان ڪي شاگرد جن جو لاڙو سماجواد ۽ ڪميونسٽ پارٽيءَ ڏانهن هو ۽ اتي سنڌ ۾ ئي پنهنجي فيلسوفيءَ جي ڦهلاءَ جي لحاظ کان اخبارن ۽ رسالن ذريعي ادب ۽ ادبي هلچل سان وابسته هئا ۽ جن جي وابستگي جي . ايم . سيد جي هلچل سنڌ — سنڌين سان هئي ۽ جن سنڌ کي هڪ الڳ قوميت ڪري پڻ تسليم ڪيو ، انهن هن جذب ٿيڻ جي تعري کي غلط چئي للڪاريو ۽ هڪ تاريخي رول ادا ڪيو . اها ٽولي سنڌي ڪلچر جي غير ڪٽرپڻي ۽ عوام جي صوفي روايتن کان باخبر ۽ باشعور هئي . هتي هنن ادبي هلچل جي شروعات ڪئي . ڪنهن هڪ اڌ کي ڇڏي هنن ڪميونسٽ پارٽيءَ جي عملي سياست کي تلانجلي ڏيئي پنهنجي زندگيءَ جا بهترن ڏينهن سنڌي ٻولي ، ادب ۽ ڪلچر کي برقرارا رکڻ جي هلچل کي ڏنا . انهن سان ڪي بزرگ اديب پڻ اچي شامل ٿيا .

جنهن هڪ مکيه حقيقت سنڌي عوام کي جذباتي طور هڪ ڪيو ، اهو هو سنڌي ٻوليءَ کي پارٽي وڌان ۾ جڳهه نه ملڻ . ان غير تسليميءَ سنڌي ٻوليءَ جي حوالي ۾ سنڌي جاتيءَ کي هر ڏس ۾ نظرانداز پڻ ڪيو . سنڌي ٻوليءَ جي تسليميءَ جي هلچل پارت ۾ سنڌين لاءِ محروميت جو احساس بريا ڪيو ۽ ائين سنڌي ٻوليءَ جي تسليميءَ جي هلچل شروع ٿي .

تاريخ جي آئيندي ۾ ڪيترا ئي ڳجهه لڪل هوندا آهن . آئيندي بابت اڪثر اندازا ۽ اڳڪٿيون غلط ثابت ٿينديون آهن . تاريخ جي وهڪري کي هڪ پنهنجي نج ۽ انوکي ادا آهي . سنڌ جي بزرگ ڪانگريسي اڳوانن جي سوچ ته هندستان ۾ سياست جو دارومدار ڌرم

ٿيندو ، پوريءَ طرح غلط ثابت ٿي . هندستان جي سياست جو آڌار ٻولي ٻڌي ۽ ذات پات ٻڌي.هن سڄي مساوات (ايڪئيشن) ۾ سنڌي ڪٿي بہ ڪو جزو (فئڪٽر) ٿي نہ پئي سگهيا .

جيئن مٿي لکيو ويو آهي تہ سنڌي ادب ، ڪلچر ، سنڌي ٻوليءَ جي تسليميءَ جي هلچل ۾ ڪي بزرگ اديب ۽ نوجوانن جي ٽولي مک ۾ هئي . ڪنهن شهر ۾ ادبي ڪلاس شروع ٿيا ، رسالا نڪتا ۽ سنڌي سميلن وقت ڪيترن ئي شهرن مان جٿا پهچڻ لڳا .

هن ئي وقت سنڌي نام نهاد ليڊر ٻوليوار راڄن ٺهڻ بعد پاڻ کي اجايو سڄايو/ الڳ محسوس ڪرڻ لڳا ۽ سنڌيت جي هلچل ، جنهن جي هنن مخالفت ڪئي هئي ، ان هلچل تي قبضو ڪري ان جا سرمور بڻيا .

سنڌن زبان ۽ سنڌن وشواسن ۾ گهڻو تفاوت هو ۽ پنهنجي هٺ ڌرميءَ تي قائم رهي سنڌي ٻوليءَ جي ورهاڱي واري قدم تہ پارت ۾ سنڌي ٻوليءَ جي لپي ديوناگري هجي ، ان تي قائم رهيا ۽ اٿين پارت ۾ پڻ سنڌي جاتيءَ جو ورهاڱو قائم رکيائون .

آخر اٽڪل ويهن سالن جي جدوجهد بعد سنڌي ٻوليءَ کي پارت جي وڌان ۾ جوڳي جڳهہ ملي .

پارت جي ورهاڱي بعد جيڪا ٿهي جيڪا ٿهي هتي آئي ، اها لڳ ڀڳ نہ رهي آهي . هنن پنجاهہ سالن ۾ سنڌي جاتيءَ ۾ ٽي نيون پيڙهيون اچي چڪيون آهن ۽ سنڌي سماج جي سڄي رچنا (ڪمپوزيشن) بدلجي چڪي آهي . اسان جن سان مخاطب آهيون ، اهي بدلجي ويا آهن . سنڌن وشواس ، سنڌن ذوق ، سنڌن شوق ، سنڌن پسنديون— ناپسنديون، اٿڻ ويهڻ ، سپاءَ سڀ الڳ آهن .

ڇيد ڪجي تہ هاڻي سنڌي سماج جي حالت ڪهڙي آهي ؟

گهڻا سنڌي هندستان جي جدا جدا شهرن ۾ مخصوص بستيون ٺاهي ويٺا آهن ۽ اٿين ڪيترن ئي شهرن ۾ سنڌي بستيون آهن ۽ سنڌي سماج ۾ آسودگي اچي رهي آهي . ڪيترن ئي شهرن ۾ ريزڪي ڌنڌن ۾ خاص ڪري ڪپڙي ، ڪرياني ۽ اليڪٽرانڪ واپار ۾ سنڌن اڪثريت آهي ۽ چانيلل آهن . هندستان جي آرٿڪ ترقيءَ جو فائدو واپار ۾ هن ڪلاس کي پڻ مليو آهي . پئسي اچڻ ڪري سنڌن خود ۾ وشواس موٽي آيو آهي . ننڍن شهرن ۾ رهڻ ڪري ننڍي شهري ذهنيت جا شڪار آهن . ديکا ديکيءَ ، ريس ، هوس ، هڪ ٻئي سان

سماجي سطح تي چٺاپيٽي ۽ ڪنزيومر ڪلچر جي دٻاءُ هيٺ ڏيکاءُ پرستيءَ جو شڪار آهن پر سنڌي گهٽو گهٽ شهري زندگي ماڻي رهيا آهن .

هرڪو دڪاندار فطرتي طور اهو چاهيندو آهي ته گراهڪ کيس پنهنجو ڪري سمجهي . تنهن ڪري سنڌين مڪاني ٻولين ۾ ماهريت حاصل ڪئي آهي ۽ ان ٻوليءَ جو سندن مادري ٻولي سنڌيءَ تي پڻ اثر ٿيو آهي . سنڌي ماڊيم کي تلانجلي ڏني ويئي آهي ۽ ڪن ڳاڻ ڳٽين سنڌي اسڪولن کان سواءِ سندن تعليم جو ماڊيم هندي ۽ ٻين پرانتن ۾ اتان جي مڪاني ٻولي آهي . هو سنڌي سڏيا وڃن ٿا . ٻيا ڪين سنڌي طور سڃاڻن ٿا . تنهن ڪري پاڻ کي سنڌي سڏائين ٿا . پنهنجي ڪلاس جي ڪردار موجب ڌرم جي ظاهري پهلوءَ کي اهميت ڏين ٿا ۽ اٿين سنڌين جي جاتي ديوتا جهوليلعل جو ڏينهن ملهائين ٿا . پر ساڳي جوش سان گنيش اتسو ، گربا ۽ ٻيا مڪاني ڏڻ وار پڻ ملهائين ٿا . پاڻ ۾ مڪاني ٻولي (هندي علائقن ۾ هندي) ۽ مائٽن سان هندي ٻوليءَ ۾ گفتگو ڪن ٿا . اڪثر ٻارن کان جڏهن پڇجي ٿو ته جواب ملي ٿو ته سنڌي ڪجهه ڪجهه سمجهون ٿا پر ڳالهائڻ ۾ هٻڪ ٿي ٿئي .

اهو حال آهي هيٺئين مڊل ڪلاس جي سنڌين جو . پر مڊل ڪلاس ۾ پڻ جو طبقو مٿاهين سطح تي آهي . اهو ٻين جاتين جي ساڳئي اقتصادي حالتن وارن جيان پنهنجن ٻارن کي انگريزي ماڌيم جي اسڪولن ۾ موڪلي ڪين انگريزي ٻوليءَ ۾ تعليم ڏياري ٿو . البت اسان وٽ نسبتي لحاظ کان ٻين ٻولين جي ڀيٽ ۾ هن ڪلاس جي اڪثريت آهي ۽ ٻين ٻولين کي پنهنجي رياست هئڻ سان گڏوگڏ اتي هاري ، ناري ، مزدور ۽ ٻيا سڀ طبقا موجود آهن . تنهن ڪري سنڌي ٻوليءَ تي هن رجحان جو جيترو گهرو اثر نمايان ٿئي ٿو . انهن تي اهو انگريزيءَ طرف پاڇ جو اثر اڻ لکو ٿو ٿئي ۽ سنڌي ٻار جڏهن سنڌي ٻولي ڇڏي ٿو ته وڃائيس سنڌي ڪلچر جو طور طريقو ڇڏائجي ٿو وڃي . جا حالت ٻين ٻولين جي ٻارن سان نه آهي . هڪ اهم ڳالهه جا سنڌين جي خلاف آهي . اها آهي ته اسان ڀارت ملڪ ۾ آدم جو اڏ سيڪڙو مس آهيون ۽ سو پڻ ڇڙ وڇڙ حالت ۾ .

ٻين ٻولين سان ڪيترائي سياسي ، اقتصادي ۽ جاگرافيءَ جا حوالا ڪين مددگار آهن . پر سنڌين لاءِ اهي سڀ ڳالهيون غير موجود آهن . تنهن ڪري اسان لاءِ اهو سوال هڪ اگري روپ ۾ ظاهر ٿي بيٺو آهي ۽ هڪ عجيب قسم جو لاپرواهيءَ جو عالم ڏسي رهيا آهيون .

هن پسمنظر ۾ هڪ ٻي ڳالھ جا ڏيان ڇڪائي ٿي . اها بلڪل مٿئين بيان جي برعڪس آهي ۽ اڄرج جهڙي ڳالھ ڇئبي.

سنڌي ٻوليءَ جي تسليميءَ جي هلچل دؤران هلچل جي اڳوانن سنڌي ٻوليءَ کي ٻين ٻين ٻولين جيان هڪ جهڙا حق ڏيڻ جي گهر ڪئي هئي ۽ ائين مرڪزي سرڪار ۽ پرانتڪ سرڪارين کان گهرڻ جو سلسلو جاري رهيو . گجرات ، مڌيہ پرديش ، دهلي ، اتر پرديش ۽ مهاراشٽر ۾ سنڌي اڪاڊميون آهن . ڪين لکن جي سرڪاري بجيٽ آهي ۽ مرڪز ۾ سنڌي ٻوليءَ کي اوج ڏيڻ لاءِ قومي ادارو راشٽريہ سنڌي ڀاشا وڪاس پرشد National council for promotion of sindhi languageقائم ڪيو ويو آهي . هيءُ سنڌي هلچل جي ڪاميابيءَ جو نتيجو آهي ۽ سرڪار پاران هڪ ساراھ جوڳو قدم آهي . پر هن جا ڪجھ اڻ وڻندڙ نتيجا پڻ نڪتا آهن .

اهي اڪاڊميون گهڻو ڪري سياستدانن جي ورسائڻ جو ساڌن بڻيون آهن ۽ هنن کي هلائڻ وارن کي ٻولي ساهت ۽ ڪلچر جي ڄاڻ يا بلڪل نہ آهي ۽ جيڪڏهن آهي تہ تمام سطحي آهي . ڪتابن لاءِ انعامن ۽ مدد جو سلسلو شروع ٿيو آهي . سيمينار ڪرايا وڃن ٿا . ورڪشاپ ڪيا وڃن ٿا . اهي سڀ پنهنجي ليکي سٺا ڪاريہ آهن . پر چاڪاڻ جو بانيڪارن جو ادب ۽ ڪلچر سان ڪو سنبنڌ ڪونهي ، تنهن ڪري معيار جو خيال نہ رکي ياري دوستيءَ کي نباهڻ جو وڌيڪ خيال رکيو ٿو وڃي . جنهن جو لازمي نتيجو آهي مڪاني سطح تي ليکڪن جي گروھ بازي ۽ ڪيترن پينشنبردارن جي ليکڪ برادريءَ ۾ ٻوڏ جيان آمد . لکڻ هڪ ساڌنا آهي ، جنهن جو هڪ عرصو ٿيندو آهي . هرڪو ساهت پريمي شوق مان راتو رات ساهتڪار نٿو ٿي سگهي ، پر اسان اهو ڪرشمو سنڌي ساهت ۾ ڏسي رهيا آهيون . پڌو ويو آهي تہ سنڌي ساهت ۾ روز هڪ نئون ڪتاب نڪري رهيو آهي ۽ هڪ ڪتاب بہ سرڪاري ادارن کي ڇڏي ڪو خريد ڪرڻ لاءِ تيار ڪونهي . پڙهڻ جي ڳالھ تہ الڳ جي آهي .

اهو ذهن نشين هجي تہ جيڪي سنڌي طرف نئين سر ايندا انهن جو مطالعو انگريزي ۽ هندي ٻوليءَ ۾ ٿيل آهي . هو معياري ۽ نئين طرز تي پيدا ٿيل ادب ۽ عام معلومات جي ڪتابن کان واقف آهن ۽ ڪنهن خاص معيار جا ڪتاب ۽ سندن ذوق (ٽيسٽ) جو خيال رکي ادب رسائڻ جي ڪوشش ڪئي وڃي تہ بهتر ڪم ٿيندو . ٻارن لاءِ ڪارٽون سنڌيءَ ۾ ڊب ڪري سگهجن ٿا . ائين هر ڪنهن عمر لاءِ موزون مواد پيدا ڪرڻ جي

جوابداري هموار ڪرڻي پوندي. جڻ تہ نئين سر هڪ جنگ لڙڻي پوندي ۽ ڪيترا ئي مورچا سنڀالڻا پوندا . هن سڄي ڪاريہ ۾ Man power and resources لاءِ رٿا تيار ڪرڻ ضروري ٿيندي . (اڄڪلهہ جو ساهت پيدا ٿي رهيو آهي ، سو سٺ سالن جي عمر کان مٿي وارن جي ٽيسٽ جو آهي .)

هن حالت ۾ سنڌي ٻوليءَ جي عالمن ، گهڻگهرن ۽ دانشورن وٽ ڪهڙا / ڪي اپاءَ آهن يا گريڪ ڊڪانت ناٽڪ جي پاتر جيان قسمت جي هٿ ۾ ڪيڏوڻا ٿي ، اڳ لکيل ناٽڪ جو رول نڀاهيندا ، يا پنهنجي لاءِ ڪو رول ، ڪو رستو ، ڪجهہ قولهہ ، ڪا سوچ ، ڪو پيچرو ڳولهڻ جي ڪوشش ڪندا ؟ هيءَ ڪوشش پڻ ان ڏس ۾ هڪ اڻ پوري ئي سهين سمجهڻ گهرجي .

ڪي سجهاءَ هت بحث لاءِ ڏجن ٿا .

ٻولي ۽ زمين جو اٽوٽ رشتو آهي . هر ٻولي ڪنهن زمين جي ٻولي ٿيندي آهي . البت اها پڻ حقيقت آهي تہ ڪيترا ڪٽنب ۽ قبيلا صدين کان پنهنجو ملڪ ڇڏي وڃڻ بعد بہ پنهنجن گهرن ۾ پنهنجي ٻولي ڳالهائين ٿا ، پر اهو صرف ' ٻولڻ ' تائين ۽ اهو پڻ ان ئي صورت ۾ جا ان وقت پاڻ سان کڻي آيا ، جنهن ۾ ٻيا ڪيترا ئي عناصر داخل ٿيل آهن .

پر انڊسٽريل انقلاب ٻوليءَ جو سڄو مفهوم بدلائي ڇڏيو آهي . ارڙهين صديءَ ۾ ٻوليءَ جو مفهوم هن ويهين صديءَ ۾ بدلجي ويو آهي . ٻوليءَ ۾ نہ صرف گهڻا ڪتاب ميسر آهن پر عوامي تعليم (ماس لٽريسي) ، ۽ سماجي ، سياسي ۽ ڪلچر جي حوالن ٻوليءَ کي گهڻا ئي رخ بخشيا آهن . تنهن ڪري ٻولي ۽ زمين جو رشتو پڻ اسٽيٽڪ نموني سوچڻ غلط ٿيندو .

جيئن وڻ ٻوٽا هڪ هنڌان ٻئي هنڌ پوکجي سگهجن ٿا ، ٻي زمين کين اپنائي ٿي، البت ڦلڻ ڦولڻ کان اڳ سندن مرجهائڻ سياڻيڪ آهي ، انهن ڦلن ڦولن ۾ نئين زمين جون پڻ ڪي خاصيتون اچن ، اهو پڻ ضروري آهي ۽ ساڳي ڳالهہ دماغي سطح تي ويچارن کي اپنائڻ سان لاڳو آهي . انهيءَ منطقي رستي تي هلندي جيڪڏهن اسان سنڌي ٻوليءَ جو پڻ ٽرانسپلانٽ ڪرڻ جو تصور ڪئي هلون تہ زمين جو نہ هئڻ هرويرو تمام وڏي محدودگي شايد ثابت نہ پڻ ٿئي .

ٻي ڳالهہ آهي ٻوليءَ ۾ تحرڪ (مومينٽ) جي . اها حقيقت آهي تہ اسان وٽ هندستان ۾ صرف هڪ ٿي طبقو آهي . ٻوليءَ کي جيڪا طاقت ڳوٺن ۽ ڳوٺاڻن ۽ جدا جدا ڪرت ۾ رڌل ماڻهن ۽ گهڻي ڪنڊين استعمال مان هلندي آهي . اهو رستو سنڌي ٻوليءَ لاءِ ڀارت ۾ في الحال بند آهي . جتي سنڌي رهن ٿا ، اتان جون ٻوليون آهستي آهستي سنڌي ٻوليءَ تي اثر ڪري رهيون آهن ۽ اهو اصول قبول ڪجي تہ ٻوليءَ جو بگاڙو آخر ٻوليءَ جي شاهوڪاري وڌائي ٿو تہ هرو ڀرو اينتري تراسائيءَ جو سبب نظر نٿو اچي .

هڪ ڳالهہ جنهن کي اسان نظر انداز ڪيو آهي . اسان ڳالهہ ٻوليءَ جي ٿا ڪريون ۽ صرف انهن کي سنڌي ڳالهائيندڙ قبول ٿا ڪريون ، جيڪي سنڌي هندو ورهاڱي وقت سنڌ ڇڏي آيا ۽ انهن جو اولاد تہ اسان جي سڄي هلچل ٻوليءَ جي بنياد تي هئڻ جي باوجود اڻ پوري آهي . هتي ڀارت ۾ پڻ سرڪاري طور قبول ٿيل سنڌي علاقا آهن . اهي آهن ڪڇ ، جيسلمير ، باڙمير . ڪڇهہ کڻي لاءِ هڪ تصويري دنيا ۾ وڃون . هندستان جو ورهاڱو نہ ٿئي ها تہ هندستان جي ٻوليوار راڄين جي ٻرپا ٿيڻ سان اهي حصا سنڌ جا ٽڪرا نہ هجن ها ؟

ڪيترن ئي سببن ڪري اسان جي تحريڪ جي اڳواڻن هن ڏس ۾ ڪابہ پهل نہ ڪئي آهي . هتي سوال ٻوليءَ جي حوالي ۾ هنن ڀاڱن کي پاڻ سان ڳنڍڻ جو آهي . ٻولي ۽ ڪلچر جي ليول تي انهن سان ڳنڍ پيدا ڪرڻ جي البت ٿوري گهڻي ڪوشش ٿي آهي ، پر هيءَ هڪ رستو آهي جنهن تي گهڻيون ئي ٽڪڙيون پليون هڏڻ جي گهرج تي سوچيو وڃي ۽ صاف سوچ سمجهہ سان هڪ ائڪشن پلان تيار ڪيو وڃي تہ اڄ جي سنڌي ٻوليءَ جي 'جڪڙ' واري حالت مان ڪجهہ راحت ملڻ جي اميد ٿي سگهي ٿي .

اڪل ڀارت سنڌي ٻولي ۽ ساهت سڀا اکل ڀارت سطح تي پنهنجي جنون سان جدوجهد ۽ ساهت ۽ ڪلچر جي مدد ۽ واڌاري جوڪم ڪري رهي آهي . نرتيہ اتسو ، ناٽڪ اتسو ، سنگيت اتسو الڳ الڳ هنڌن تي ٿيندا رهندا آهن . اٽڪل ٻہ اڍائي لک روپيہ ڪيترن ئي ڪيترن جي ماهرن کي ڏنا ويندا آهن .

انڊين انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجيءَ مان شروع ۾ چڱيون اميدون هيون ، پر هو هڪ اسڪول ڪولي ان ۾ الجهي ويا آهن ، پر اميد آهي تہ جلد هن ماحول مان نڪري ايندا ، چاڪاڻ تہ وٽن ڪيترن ئي ڪارين کي ڪرڻ لاءِ سپنا آهن ، پر محدودگيون ۽ مجبوريون پڻ ڪوڙ آهن .

ممبئيءَ ۾ آل انڊيا ليول تي ۽ ڪيترن شهرن ۾ ڪيترئي سنگيت منڊليون ۽ ناٽڪ منڊليون آهن ۽ اُئين مڪاني سطح تي سيٽڪ اچ متائڻ لاءِ مؤجود آهن . پر سندن معيار ۽ شعور ساڳيو ڪونهي (ممڪن پڻ ڪونهي) ۽ نٿين ٿهيءَ ڪي پاڻ ڏانهن ڇڪڻ لاءِ اسمرٿ آهن . اسان جي پروگرامن ۾ اڪثريت سٺ سالن کان وڏڙن جي هوندي آهي .

سنڌي اخبارون پڻ ڇٽن ڇهن پيجن جون مڪاني سطح تي جام نڪرن . مڪاني سياست جي ڇهچتي ڪي ڪافي تمڪين ٻڻائين . ادبي رسالا مکيہ طور تي آهن . جي ڪڏهن باقاعدي تہ ڪڏهن دير اوير نڪرن ٿا . اهي آهن شري ناڪر چاولا جي ' سپون ' . هري موٽوائيءَ جي ' ڪونج ' ۽ انڊين انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجيءَ جي ' رچنا ' . ' هندواسي ' پڻ سنتن مهاتمائن ۽ سٺ پرشن ڪي شرڌانجلي ڏيڻ لاءِ باقاعدي نڪرندي آهي .

گذريل پنجاهہ سالن ۾ وقت بہ وقت ڪيترين سنستائن سنڌي بستين ۾ سنڌين ڪي سنڌي ٻولي سيکارڻ جا ڪلاس شروع ڪيا آهن پر انهن مان ڪو خاص ڪڙ تيل نہ نڪتو آهي .اجوڪي حالت ۾ سنڌي ٻوليءَ جي تعليم ۽ سنڌي سيکارڻ لاءِ ڪي اهم فيصلا ڪرڻا پوندا . منهنجي خيال ۾ ڪن اهم سوالن جو بدليل حالتن ۾ وري نئين سر جائزو وٺڻ تمام ضروري آهي .

(1) لپيءَ جو سوال :

(ا) سنڌي ٻوليءَ جي لپي متائڻ جي ڳالهہ اڄ کان پنجاهہ سال اڳ پهل ڪيترن ئي غلط سببن ڪري ڪئي ويئي هئي پر ان جا نتيجا هر ڪو ڏسي سگهي ٿو تہ اڄ ٻوليءَ تان ئي هٿ کڻڻ جي نؤبت اچي پهتي آهي . ڪن ڳاڻ ڳڻين بستين ۾ شايد سنڌي ٻوليءَ ۾ تعليم ۽ سنڌي ٻولي پاڙهي ويندي هجي پر عام طور سنڌي ٻولي خاص ڪري هندي علائقن ۾ ، مڌيہ پرديش ، راجسٿان ، دهلي ، اتر درديش ۽ گجرات ۾ پڻ نٿي پاڙهي وڃي . بہ پيڙهيون اهڙيون آهن جي سنڌي ٻولي لکي پڙهي نٿيون سگهن ۽ جي ڪن هنڌن تي سنڌي ديوناگريءَ ۾ پاڙهي ٿي وڃي تہ اها اپنگ سنڌي آهي . جا سنڌيءَ طرف چاهہ پيدا ڪرڻ بدران تاهہ پيدا ڪري رهي آهي . ڪنهن بہ ٻوليءَ ۾ شونق پيدا ڪرڻ لاءِ ڪيترن ئي ڏاڪن جي ضرورت پوندي آهي ۽ اهي ڏاڪا ديوناگري سنڌيءَ لاءِ ادم مؤجود آهن . نتيجو سنڌين جي سنڌي ٻوليءَ طرف بي رخي ۽ لاپرواهي . ائين اسان بہ پيڙهيون وڃائي ويٺا آهيون .

(ب) جيئن اڳ ۾ ذڪر ڪيو ويو آهي تہ وچولي طبقي جو متاهون طبقو هر پوليءَ ۾ سنڌيءَ سوڌو انگريزيءَ طرف مائل آهي ۽ سنڌين ۾ چاڪاڻ جو هن طبقي جي اڪثريت آهي ، سنڌي ٻوليءَ جي حوالي ۾ اها گنڀير حالت جو روپ اختيار ڪري چڪي آهي .

(ب) سنڌين جا ڪيترا گهر ڏيساورن ۾ آهن . اتي ڪنهن بہ پارتي ٻولي (ڪن هنڌن تي هنديءَ کان سواءِ) پاڙهڻ جو بندوبست ڪونهي . تعليم توڙي وهنوار جي ٻولي انگريزي آهي . سنڌي ڪٽنب ملڪ کان ڪٽيل آهن ، پر ڪلچر سطح تي سجاڳ آهن ، تن لاءِ ٻولي سکڻ جو ڪو طريقو نہ آهي .

مٿئين صورتحال جي مدنظر اهو ضروري آهي تہ اسان جيڪي بہ پيڙهيون وڃايون آهن ۽ اڄتي اها ڳالهہ هڪ قائم حقيقت نہ ڪئي ، اسان کي سنڌي (ري ڪليم) واپس وٺڻا آهن . هن واپسيءَ لاءِ ڪي پليون (برجز) ناهڻ ضروري آهن . ان لاءِ ضروري آهي تہ پهل طور سنڌي ٻوليءَ کي بہ وڌيڪ لپيون – ديوناگري ۽ رومن ڏنيون وڃن ، جن ذريعي سنڌين جي سنڌي ٻوليءَ طرف واپسي ممڪن ٿي سگهي . ائين ڪنهن مخصوص حالتن ۾ ڪن خاص حڪمت عمليءَ (Strategies) جي ضرورت پوندي آهي . هونئن تہ سنڌي ٻوليءَ جي لپي اها ئي رهندي جا سنڌ وارا چاهيندا ، چاڪاڻ تہ هو چار ڪروڙ آهن ۽ ملڪ انهن وٽ آهي . هيءَ صلاح صرف پارت توڙي ڏيساورن ۾ خاص حالتن جي مدنظر ڏني ويئي آهي . ضروري آهي تہ سنڌي هلچل جا اڳوان ۽ مفڪر هن ڳالهہ تي دل کولي ڀرپور نموني بحث ڪن ۽ سنڌي جاتيءَ جي حالتن جو هر طرح گهڻ ڪندو جائزو وٺڻ کان پوءِ ئي ڪنهن نتيجي تي پهچن .

پر منهنجي خيال ۾ ديوناگري ۽ رومن کي سنڌي ٻوليءَ جون واڌو(ائڊيشنل) لپيون ڪري قبول ڪرڻ ضروري آهي . هڪ وار اسان اهو قبول ڪريون تہ پوءِ هن فيصلي کي عمل ۾ آڻڻ لاءِ نتيجي طور هيٺيان قدم ترت کڻڻا پوندا .

(1) عالمن جي هڪ ڪاميٽي ناهي ، سنڌي ٻوليءَ لاءِ ديوناگري ۽ رومن لپيءَ جو يڪ سرو معيار مقرر ڪرڻ ضروري ڪاريہ ٿيندو ، چاڪاڻ جو وقت پوندي سنڌي ٻوليءَ جي ڪيترن ئي اکرن جي اچارن ۾ الڳ الڳ پرانتن ۽ ملڪن ۾ بدلاءَ اچڻ لڳو آهي ۽ جيڪڏهن جيئن ڳالهايو ٿا تيئن لکو وارو اصول اپنايو ويندو تہ هڪ ئي لفظ جي الڳ الڳ صورتخطي مروج ٿيڻ جو امڪان آهي ، جا ڳالهہ ٻوليءَ ۾ ڪافي مونجهارو پيدا ڪري سگهي ٿي ۽ ائين

ٻولي ڳنڍڻ جي ماڌيم ٻدران ويچي جو واهڻ ٿي سگهي ٿي . تنهن ڪري عالمن ۽ ڀاشا وگيانين کي هڪ معيار مقرر ڪرڻو پوندو.

(2) بالغن جي تعليم جي طرز تي ڪورس تيار ڪري الڳ الڳ منزل ۽ عمروارن لاءِ ڪتاب تيار ڪرڻا پوندا.

(3) صرف سنڌي آئيوٽا سيکارڻ سان ڪم ختم نه سمجهڻ کپي . ان کان پوءِ پڻ ڪيترا فالو اپ ڪرڻ لاءِ هن ڪلاس لاءِ ڪين ساهتڪ/ ڪلچرل مواد ڏيڻ جي رٿا تيار ڪرڻي پوندي .مون ويجهڙ ۾ هڪ ڪتاب پڙهيو آهي " ائن آئيڊيا آف انڊيا " , جنهن جو ليکڪ سنيل کلنائي آهي. منهنجي ڄاڻ موجب هو شري منوهرداس ڪوڙي مل جو پوٽو آهي . مون کي ڄاڻ نه آهي ته سندس عمر ڪيتري آهي . ائين اسان وٽ سنگيت جي ڪيتر ۾ گهنشام واسواڻي اهڙي آيو آهي جو نوجوان ۽ سنجيدو شخص آهي .

(4) جتي ممڪن هجي ته اتي آر. ايس. ايس . جي طرز تي سنڌي ٻاريون شروع ڪيون وڃن , جيئن راتدين روندين وندر وروندهن سان گڏوگڏ ٻارن جي من ۾ سنڌي هئڻ جي فخر جو احساس پيدا ڪري سگهجي.

تمام اهم ۽ تڪڙو ڪم اهو ٿيڻ گهرجي ته اڄ ڪامپيوٽر ذريعي , هندي ۽ سنڌي ٻوليءَ ۾ چٽنگ ۽ اي .ميل ڪري سگهجي ٿي , اهڙو سافٽ ويئر موجود آهي .سنڌي ٻوليءَ لاءِ اهو هارڊ ويئر مؤجود آهي , جنهن کي همٿائڻ کپي . يو. اين .او . ۾ ساڳئي وقت هڪ ٻوليءَ مان ٻي ٻوليءَ ۾ ترجمي جو ڪامپيوٽر ذريعي بندوبست آهي . البت ٻولين جو عدد محدود آهي . اها جاچ ڪرڻ ضروري آهي ته اهڙو سافٽ ويئر پيدا ڪري سگهجي ٿو , جنهن موجب ڪامپيوٽر ذريعي سنڌي ٻوليءَ جو پنهنجي لپين ديوناگري ۽ رومن ۾ ٽرانسليٽريشن ممڪن ٿئي ؟ جيڪڏهن اهو ممڪن ٿي وڃي ته هن کوجنا ۾ پئسو سيڙائڻ سڪارتو ٿيندو .

(ب) اقتصادي طاقت (ايڪانامڪ ڪلائوٽ)

ڪو وقت هو جو ملٽري طاقت جي پوئواري ڪندي هئي . ٻن مهاڀاري جنگين بعد سياست ۽ ٿڌي جنگ جي پسمنظر ۾ اٽڪل اڌ صديءَ تائين نظريي (آئڊيالاجيءَ) تاريخ جي چر پر ۾ اڳرائي حاصل ڪئي ۽ هاڻي اها حيثيت اقتصاديت کي آهي . سياست اقتصاديت جي پوئواري ڪري رهي آهي ۽ مکيه رول اقتصاديت کي مليو آهي ۽ ائين

گلوبلائيز ٽرسٽ ۽ اوپننگ اپ ۽ مارڪيٽ ايڪانامي – سياسي – ملڪي ۽ انٽرراشٽريرشتن جو هڪ نئون جوڙ پيدا ڪري رهيا آهن .

جيئن اڳي چيو ويو آهي ۽ وري دهرائجي ٿو هندستان ۾ ۽ هندستان مان ٻاهر ڏيساورن ۾ وسيل سنڌي هڪ واپاري قوم آهن ۽ آرٿڪ سرشتي جا فائدا هن ڪلاس کي گهڻي ۾ گهڻا مليا آهن . ملڪ ۾ سيڙپ وجهڻ جو جوڳو فائدو وٺڻ لاءِ پرديس ۾ وسيل بين پرانتن جا نواسي پنهنجن سياسي رشتن ناتن ڪري ڪيترين سهوليتون حاصل ڪري رهيا آهن . جا ڳالهه سنڌين لاءِ ڏکي آهي . ڪين اهي سهوليتون هر ليول تي خريد ڪرڻيون ٿيون پون . وٽن مالي طاقت آهي پر مالي طاقت بنا سياسي طاقت جي مدد جي ڪين ولرنيبل بڻائي رهيا آهن . هندوجا ڀائرن ڪنهن نموني هن ڪلاس جي اڳواڻي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي . جيئن سنڌي جاتيءَ جي يڪمشت ۽ گڏيل مالي طاقت جي ذريعي اڳواڻي حاصل ڪري سگهن ۽ پنهنجي ۽ جاتيءَ جي مالي طاقت جي آڻ مڃائي ان کي آزمائي ڏسن .نتيجا هر ڪنهن لاءِ ڏسڻ جوڳا آهن . اثر رسوخ خريد ڪرڻ لاءِ جڻ هڪ سوڙهي ۽ اڻانگي رستي مان گذرڻو آهي . البت لوڪل سطح تي اهو اثر رسوخ خريد ڪرڻ جو طريقو سنڌي واپاري جاتيءَ لاءِ ڪمائتو ثابت ٿيو آهي . پر هيءُ رستو آخر خطري کان خالي نه آهي . تنهن ڪري هڪ يڪو پليٽفارم ناهي . پنهنجي مالي طاقت جو مظاهرو ڪن ۽ پاڻ کي سنڌي ٿي آرگنائيز ڪن . اهو سندن ٿي فائدي ۾ آهي . اهو احساس منجهن پيدا ڪرڻ ضروري آهي ۽ واپاري ليول تي پڻ تاريخي حالتون سنڌين کي گڏ ٿيڻ لاءِ مجبور ڪن . اهڙي امڪان کان انڪاري نٿو ٿي سگهجي .

(ت) نئين ليڊرشپ جي ضرورت

هاڻي جي شخص سنڌيت جي هلچل سان ڳنڍيل آهن . سي گهڻو ڪري اٽڪل ستر ۽ پنجاسي سالن جي عمر کي وڃي رسيا آهن . دعا ته هر ڪو اها ٿي گهرندو ته اجا پڻ وڏي حياتي ماڻين . پر حقيقت ته اها آهي آخر ڪيستائين ؟

هنن سڄاڻ سڄڻن جن پنهنجي جواني قوم لاءِ قربان ڪئي . انهن جي ۽ اڄ جي ٽهيءَ ۾ ٻن پيڙهين جو فرق آهي . سياويڪ نئين ٽهيءَ کي صورتحال ڏسڻ جو الڳ طريقو آهي . سندن خيال . سندن مسئلا . سندن حل . سندن راهون جدا آهن . اڄ جي ليڊرشپ ۽ اڄ جي پيڙهيءَ جو پاڻ ۾ وارتالاپ (ڪميونيڪيشن) ٽٽي چڪو آهي . نه چاهيندي پڻ هڪ شيشي جي ديوار وچ ۾ آهي . جو هڪ ٻئي جو آواز پڻ نٿا ٻڌي سگهون .

اهو چوڻ تہ اسان جي ساهتڪ / ڪلچرل هلچل ڪي ،سنڌي سڄاڻپ ۾ وشواس رکندڙ هلچل ڪي نئين ٽهيءَ جي رهنمائيءَ جي ضرورت آهي عيان ڪي بيان ڪرڻ ٿيندو. اسان جي ڪن دوستن جا ٻار هاڻي جذباتي سطح تي هن هلچل سان لڳاءُ رکڻ لڳا آهن. هن ڏس ۾ هڪ رٽ دماغ ۾ آئي آهي، جا مان اوهان سان ونڊڻ چاهيندس.

اتم جي ڏيءُ آشا چاند دبئيءَ ۾ رهندي تمام سٺو ڪم ڪري رهي آهي. ڪيرت جو پٽ ارون ڪيرت جو ٻانهن ٻيلي ٿي بيٺو آهي. سندر اگناڻيءَ جو پٽ هڪ وڏي عهدي تي آهي ۽ پنهنجي اثر رسوخ سان جذباتر طور سنڌي هلچل سان ڳنڍجي ويو آهي. ومي سدارنگاڻي سنڌالاجيءَ مان اتساهت ٿي سٺو ڪم ڪري رهي آهي. موتي پرڪاش جو پٽ شريڪانت پنهنجي سر سنڌي ٻوليءَ جو هڪ مڃيل شاعر آهي. (منهنجو مقصد موروثي ليڊرشپ نہ آهي. اهي نالا جيڪي سجهيا آهن، اهي لکيا آهن. لسٽ ۾ ٻيا گهڻا نالا اچي سگهن ٿا.) اهڙن ٻي پيڙهيءَ جي سنڌين جو هڪ ميڙ ڪونائي، هڪ هنڌ گڏ ڪري هڪ برين اسٽارمنگ اجلاس جو بندوبست ڪرڻ گهرجي. مٿين ڪابہ پابندي نہ هئڻ گهرجي، پهل تہ پنهنجي بحث جا مدا پاڻ ڳولهين. پنهنجي ارد گرد جي سماج جو چيد ڪن، مسئلن تي اگر رکن، پنهنجي نظر سان منجهيل سٽ کي وري نئين سر سلجهائڻ جي ڪوشش ڪن ۽ ڪنهن نموني سنڌي جاتيءَ جي اڳيان هڪ نئين مجموعي ليڊرشپ جي صورت ظاهر ٿئي ۽ ممڪن آهي تہ ائين لاٽ مان لاٽ پيدا ٿئي جا ٽين پيڙهيءَ تائين پهچي. اهو نہ وسارڻ گهرجي تہ ڪو بہ اولاد پنهنجي ماءُ پيءُ جي آزمودي موجب نہ جيئندو آهي. هر شخص ۽ هر پيڙهي پنهنجي زندگيءَ جي طرز ۽ رستو پاڻ ناهيندي آهي.

(ٿ) ٿنڪ ٽئنڪ جي ضرورت

اڳي هلچل جي اڳوانن لاءِ اهو ممڪن هوندو هو تہ هو خود پڙهيل ڳڙهيل ۽ عالم هجن. سندن چاڻ ۽ انيو گهڻ پاسو هجي. اينترا سياڻا ۽ بيدار هجن جو پنهنجي ليکي صحيح فيصلا ڪري سگهن، جيئن ڪ اڳين راجائن ۽ حاڪمن وٽ پروهتن، ديوانن، وزيرن ۽ صلاحڪارن جو هڪ اٽالو هوندو هو.

هاڻي هن چاڻ جي وسڦوٽ (انفارميشن ايڪسپلوزن) جي يگ ۾ ۽ الڳ الڳ وشين جي ماهرن جي يگ – جتي هر ڪو ماهر پنهنجي وشيہ کي ننڍي ۾ ننڍو ٽڪائي ان بابت گهڻي ۾ گهڻي چاڻ رکي ٿو، ڪنهن بہ شخص يا سنستا لاءِ سڀ پڙهڻ ممڪن نہ آهي. اڄ هر

سنستا ۽ هر هلچل کي انهن کن ڄاڻو ماڻهن جي ضرورت پوندي آهي جي پنهنجي وشيہ ۾ ماهر آهن جو وقت تي ڪنهن بہ ڪيتر بابت جديد ، تز ۽ گهڻ پاسي ڄاڻ ميسر ڪري سگهن ۽ اهڙن شخصن جي مجموعي کي ٿون ٿنڪ ٽئنڪ (ڄاڻ – ويچار ڀنڊار). اڄوڪي حالت ۾ جيڪڏهن سنڌيت جي هلچل کي باقاعدي ڪنهن انتظام هيٺ ، پيشيور (پروفيشنل) نموني هلائڻو آهي تہ اهو ضروري آهي تہ هلچل لاءِ الڳ الڳ وشين جي ماهرن جو گروپ ٺاهيو وڃي ، جنهن ۾ اتهاسڪار ، سماج شاستري ، فنڪار ، ودوان ، اقتصاديت جا ماهر ۽ ٻين وشين جاڄاڻو ، ڊسيپلينس جا ڄاڻو شامل هجن . اهو ضروري نہ آهي تہ اهي سڀ شخص سنڌي هجن . ٻين ٻولين جي ماهرن جي مدد پڻ وٺي سگهجي ٿي .

(ث) سهني ڪان اڳ جنهن مکيہ ڳالهہ ڌيان لهڻو ، اها آهي تہ هندستان ۾ "مارگ" ۽ وديشن ۾ "گئلاپ" جهڙين ڪمپنين کان سنڌي سماج جي سروي ڪرائي ، سنڌي سماج جي جدا جدا پهلن بابت اسٽڊي تيار ڪري هڪ سنڌي سماج جو پروفائيل وقت بہ وقت اپ ڊيٽ ڪجي . انگن ، اکرن ۽ رجحانن جي ڄاڻ پوڻ کان پوءِ ئي ، ان سماج کي رسڻ لاءِ رستو ٺاهي سگهبو. آخر اسان جي گفتگوءِ جو نشان ڪير آهي اها ڄاڻ بہ تمام ضروري آهي .

اهي تہ ٿيا منهنجا سجهاو (سجيشنس) اسان وٽ ڇيد ڪرڻ وارن ، رستي ڏيکارڻ وارن ، ڪرسيءَ تي ويهي ويچارن ۽ فيلسوفيءَ جا بيان جاري ڪرڻ وارن جي ڪابہ ڪمي نہ آهي . آخر جيڪڏهن مٿين ڳالهين مان ڪجهہ بہ ڪرڻو آهي تہ آخر ڪير ڪندو ؟

اڄ اسان وٽ آل انڊيا ليول تي سنڌيت لاءِ ٽي سنستائون ڪم ڪري رهيون آهن .

(1) اکل ڀارت سنڌي ٻولي ۽ ساهت سڀا ، ڄئپور .

(2) انڊين انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ، آديپور ، گانڌيڌام (ڪڇ)

(3) راشٽريہ سنڌي ڀاشا وڪاس پريشد نئين دهلي (N.C.P.S.L.)

ٽيون نمبر سنستا سرڪاري سنستا آهي . ڪيس پنهنجي نيتي ۽ پنهنجو مخصوص سرڪاري ڪم ڪرڻ جو طريقو آهي .

اکل ڀارت سنڌي ٻولي ۽ ساهت سڀا ۽ انڊين انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي اهي ٻئي سنڌين جون پنهنجون سنستائون آهن ، جن جي واڳ ڏور سنڌي ٻوليءَ سان ثابتي وفاداريءَ وارن ڪارپردازن جي هٿ ۾ آهي ۽ سنڌي هلچل جو ڪرنگهو ليکڪ برادري هنن سنستائن سان ڳنڍيل آهي . اهو ضروري آهي تہ انهن ٻنهي سنستائن ۾ جي دهراءِ جا ڪم آهن ، سي

ختم ڪري ، هڪ نموني ڪو ڳنڍ پيدا ڪري ڪو آرڊينيشن پيدا ڪرڻو پوندو ۽ هڪ اڳوات رٿيل رٿا موجب جدا جدا ڪيتر ورهائي ڪم جي ورهاست ڪرڻي پوندي . ۽نهي سنسٿائن ڪي پروفيشنل ليول تي آڻڻو پوندو . هونئن قرباني تمام وڏي وٿ آهي ، پر قربانيءَ جو جذبو شخصي ٿيندو آهي ، جنهن کي انسٽيٽيوشنلائيز نہ ڪري سگهبو آهي . ادارا اڳتي بہ هلائڻا آهن ۽ هڪ نئين رٿيل مقصد کي برثواب ڪرڻ لاءِ هلائڻا آهن . ڪن خوابن کي ساڪار ڪرڻ لاءِ هلائڻا آهن ۽ نئين سوچ نئين طرز تي هلائڻا آهن .

چا اهو ممڪن ٿي سگهندو ؟

چا هن لاءِ گهربل ناڻو ملي سگهندو ؟

ڪير ڪندو ؟

اهي سڀ سوال آهن .

جواب اميد تہ بحثن مان پيدا ٿي ايندا .

(نوٽ : هيءُ پيپر سال 2000 ع ۾ تيار ڪيو ويو هو . افسوس تہ هن پيپر تي بحث اڳتي وڌي نہ سگهيو . _ موهن گيهاڻي .)

اوائلي سنڌي سڀيتا

ڀارت ۾ سنڌي جاتي سڄي آدم جو اڌ سيڪڙو آهي ۽ سڄي ملڪ ۾ ترڙيل ٻڪڙيل حالت ۾ آهي. ڏکين حالتن جي باوجود سنڌي جاتي آرٿڪ طور بي نظير ترقي ڪئي آهي. پر جاتيءَ طور هڪ الڳ سڃاڻپ جي سنگهرش ۾ رڌل آهي.

هن پسمنظر ۾ نئين ٽهيءَ کي اهو ٻڌائڻ ضروري ٿيو پوي ته اوهان هڪ عاليشان ۽ عظيم دنيا جي جهوني سڀيتا جا وارث آهيو. اوهان جي ٻولي دنيا جي شاهوڪار ٻولين مان آهي ۽ سنڌي ساهت دنيا جي ڪنهن به ٻوليءَ جي ساهت سان برميچي سگهي ٿو.

ويهين صديءَ جي شروعات ۾ عالمن ٽن ملڪن جي سڀيتائن کي جهوني سڀيتا وارا ملڪ ليکيندا هئا، اهي هئا، نيل نديءَ جي ڪناري تي مصر، يوفريٽز ۽ ٽائگرس ندين جي ڪنارن تي بئبيلونيا (بابل) ۽ ٽينگسي ۽ هوانگو ندين جي ڪناري تي چين. پر 23_1922ع ۾ سنڌ ۾ لاڙڪاڻي ضلع ۾ ڏوڪري اسٽيشن پرسان کوٽائي ڪندي قديم آثارن جي ماهرن کي جنهن سڀيتا جو ثابتيون مليون، ان ڀارت کي اڳين سڀني سڀيتائن ۾ جهوني ۾ جهوني مرڪز طور ظاهر ڪيو ۽ ائين سنڌو ماٿريءَ جي سڀيتا جنهن کي موئن جي دڙي جي سڀيتا ٿا چون (مائونڊ آف ڊيڊ) ان دنيا جي اتهاس ۾ هڪ نئون ورق ورايو. هن کوجنا جو سهرو آهي سر جان مارشل شور ۽ شري راکلداس بئنرجيءَ جي سر تي، جن موهن جي دڙي جي کوٽائيءَ جي سربراهي ڪئي.

موهن جي دڙي جي کوٽائيءَ مان معلوم ٿيو آهي ته هتي ست شهر هئا . جن جا آثار هڪ ٻئي مٿان ڏٺا ويا آهن . سنڌو نديءَ ۾ ٻوڏ سبب هڪ شهر ناس ٿي ويو ته مٿس ٻيو شهر ٻڌي اڏيو ويو . ائين انومان آهي ته اهو شهر واپاريا ٻين ڪن سببن ڪري تمام اهم هوندو جنهن ڪري ڇڏڻ لاءِ اتان جا رهواسي تيار نه هئا .

پنج هزار سالن کان مٿي هيءُ شهر ويهين صديءَ جي نئين طرز تي ٺهيل شهرن جهڙو آهي . ڇا ته گهر ، رستا ، بازاريون ، پاڻيءَ جي نيڪال جو نمونو ، وندر جون جايون ، سڀ نئين شهر جي رٿا موجب ٺهيل آهن . رستا ڪشادا هڪ ٻئي جي آمهون سامهون آهن ۽ گهٽيون هڪ ٻئي جي آمهون سامهون ڦٽن ٿيون . پاڻيءَ جي نيڪال جون ڪسيون ڍڪيل آهن . عمارتن ۾ انهن جون پڪيون ٺوليهه ۾ اٽ ڏهه فوٽ آهن ۽ تلاءُ 29 فوٽ ڊگهو 22 فوٽ ويڪرو ۽ 8 فوٽ گهرو آهي . ٻه وارن ڪمرن ۾ هڪ کوهه آهي ، جنهن جو پاڻي اڄ ٻڻ ڪم اچي سگهجي ٿو .

اتان جي ماڻهن ڪي زيورن جو تمام گهڻو شونق هوندو هو . هر قسم جا زيور لڌا ويا آهن . انهن زيورن لهڻ بعد سر جان مارشل ان وقت السٽريٽيڊ لنڊن نيوز ۾ لکيو هو ته :

The gold ornaments are so well finished and so highly polished that they might come out from Bond street jweller , rather than a pre historic House of 5000 years ago . (Feb.27 . 1926) سون جا گهڙيل زيور ايترا نه فينيستائيءَ ڪاريگريءَ سان جوڙيا ويا آهن ۽ سندن پالش ايتري اعليٰ درجي جي آهي جو لڳي ٿو ته هو اهي بانڊ اسٽريٽ (لنڊن) جي دڪان مان آندا ويا آهن ۽ نه ڪ ڪنهن پنج هزار سال پراڻي گهر مان .

جنهن ٻيءَ ڳالهه تمام گهڻو ڌيان ڇڪايو آهي ، اهي آهن مهرون ، جن تي ان وقت جي لپيءَ ۾ اکر اڪريل آهن . جا ٻولي ۽ لپي اڃا تائين نه پڙهي وئي آهي . جڏهن ماهر اها ٻولي پڙهي سگهندا ته اتهاس جي ڪيترن ئي حيرت انگيز ڳالهين تي روشني پوڻ جو امڪان آهي . مهرن تي ڪيترن ئي جانورن جا چٽر آهن . انومان آهي ته اهي سينگار جو ڪم ڏينديون هيون يا اهي ان وقت جي ناڻي جا سڪا آهن . هتي ڪنهر جو هنر ٻڻ ڪماليت تي پهتل هو ۽ سرون نه عاليشان آهن ۽ ڪيترن ئي ٺانون ۽ ٺڪرين تي دلڪش چٽسالي ٿيل آهي .

موئن جي دڙي جا رهواسي ديوي ماتا ۽ شو لنگ جي پوڄا ڪندا هئا ، اهڙو انومان آهي . وڻن ٽڻن جي ٻڻ پوڄا ٿيندي هئي . وڻ ٽڻ ، ڦل ، ڦول ۽ جهنگل هن سرشٽيءَ ۾ ڪيتري

اهم جاءِ والارين ٿا . اهو احساس ان وقت جي سنڌين ۾ پڻ هو. اهو احساس هاڻي انترراشٽريہ سطح تي ٿيڻ لڳو آهي ۽ هر ملڪ پردوشڻ ختم ڪرڻ لاءِ وڻن کي نہ ڪٽڻ ۽ جهنگلن جي حفاضت ڪرڻ جي ڳالهہ ڪري رهيو آهي .

جيئن تہ آڳاٽيون سڀيتائون ندين جي ڪنارن تي هيون . جل جي پوڄا پڻ جهوني آهي . ائين ظاهر آهي تہ درياهہ شاهہ جي پوڄا جو سلسلو گهٽ ۾ گهٽ پنج هزار سالن ڪان پڻ پراڻو آهي .

عجب جي ڳالهہ اها پڻ آهي تہ سنڌو ماڻريءَ مان ڪنهن بہ قسم جا هٿيار ڪونہ مليا آهن . ان مان ظاهر ٿو ٿئي تہ اها هڪ امن پسند سڀيتا هئا ۽ سنڌواسين جو لاڙو سڀيتا ۽ بهترين زندگي بسر ڪرڻ ڏانهن هو. ان وقت جي سپني سڀيتائن سان سنڌين جو ان وقت پڻ ناتو رهيو هو ۽ ائين سنڌين جي وڻج واپار ڪري پرڏيهہ ۾ وڃڻ جي پرمپرا پڻ ڪافي پراڻي آهي .

سنڌ جي تاريخ مان بيون ڪيترريون اهم ڳالهيون هن ريت آهن .

ويدن ۾ جن کي پڻي لوڪ ڪري ڪوڃيو ويو آهي ، سي سپ حقيقت ۾ سنڌي واپاري هئا جي فينيشنس طور ان وقت سڄي دنيا ۾ پکڙجي ويا ۽ ان وقت انترراشٽري واپار جي بولي اها ئي بڻي .

ويدن جي رچنا سنڌو نديءَ جي ڪناري تي ٿي آهي . جيڪي دنيا ۾ جهوني ۾ جهونا رچيل گرنٿ آهن . سنڌ جي راجا سماس سڪندر اعظم جو خوب مقابلو ڪيو ۽ جنگ ڪندي شهيد ٿي ويو پر آڃ نہ مڃيائين .

البرونيءَ پنهنجي ڪتاب انڊيڪا ۾ سنڌو سنبت جو ذڪر ڪيو آهي جو سنڌس دوري وقت يارهين صديءَ ۾ مروج هو . ماهرن جو چوڻ آهي تہ عيسوي سنہ 626 جي چيٽ جي پهرينءَ تي سنڌو سنبت جي شروعات ٿي هئي .

سنڌي سنگيت ايران جي بادشاهہ بهرام گور کي ايترو متاثر ڪيو جو پنهنجي شاديءَ جي موقعي تي سنڌ جي راجا کان سنڌي سنگيتڪارن جي قبيلي جي گهر ڪيائين . آهستي آهستي هو دنيا جي ڪيترن ئي ملڪن ۾ پکڙجي ويا ۽ سرن جر هڪ جهڙائيءَ تي ڪوجنا ڪندي اهو معلوم ٿيو آهي تہ اسپين ڪانٽو جانڊا ۽ سنڌي پيرويءَ جا سر ساڳيا آهن ۽ جپسي لوڪ پڻ جي سڄي يورپ ۾ پکڙيل آهن ۽ وٽن راڳ جي دلڪش ۽ روح کي لپائيندڙ

پرمپرا آهي . اهي پڻ سنڌي بنياد جا آهن . ڪجهه سال اڳ شري ڀڳوان گدوانيءَ انگريزيءَ ۾ ناول لکيو هو " رٽرن آف د آرينس " جنهن ۾ هن صاحب پنهنجي مهاڳ ۾ لکيو آهي ته سندس کوجنا ۾ ڪيس يورپ جي جپسين جو سهڪار مليو آهي . جن پنهنجا لوڪ گيت وٽس موڪليا پئي آهن ۽ هو کوجنا ڪري ان نتيجي تي پهتو آهي ته سنڌو ماتريءَ جي سڀيتا گهٽ ۾ گهٽ اٺ هزار سال جهوني آهي .

هڪ اهم ڳالهه اها آهي ته سنڌي وشال هردي وارا آهن . ذات پات ۽ ڇوت ڇات کان پري آهن ۽ اهو گڻ سنڌين کي هند جي ٻين ڪٽر پرست لوڪن کان الڳ ڪري ٿو بيهاري .

ڇا ڪنهن جاتيءَ جو ماضي ايترو عاليشان آهي ۽ جنهن اتهاس تي ۽ ڪيترين ڳالهين تي فخر ڪري سگهجي ٿو . ڇا اهڙي جاتيءَ جو آئيندو اونداهو آهي ؟ اهو ممڪن آهي ؟ ان جو جواب آهي ته وقت پري نه آهي ته اسان سنڌي پڻ سنڌي هئڻ تي فخر محسوس ڪريون ۽ ڳاٽ اوچو ڪري چئون " اسان سنڌي آهيون . "

(آڪاشوائي ڀوپال تان نشر ٿيل)

سنڌ جو آزاديءَ جي هلچل ۾ رول

(هڪ ڪئپسولي احوال)

ڀارت جي آزاديءَ جي هلچل ديس جي هر حصي سان گڏ سنڌ بہ پنهنجو رول ادا ڪيو آهي . 1857 ع ۾ شڪارپور ، سکر ۽ حيدرآباد ۾ سپاهين آزاديءَ جو جهنڊو بلند ڪيو ۽ عوام ان کي ساٿ ڏنو . انهن کي کهڙي نموني توپن جي منهن سان ٻڌي موت جو ڪاج بڻايو ويو " انهن جا اکين ڏٺا احوال موجود آهن . ان وقت عام چوڻي مشهور ٿي ، فرنگ مارڻي فرنگ (فريب)فريب پٺاريو ، سوداگر ٿي آيو . 14 سيپٽمبر 1857 ع تي نيٽو انفنٽريءَ جي 21 ريجيمينٽ ڪراچيءَ ۾ بلوو ڪيو ماڻهو توپن سان اڏايا ويا . ڪي ڦاهيءَ چاڙهيا ويا . 1885 ع ۾ پهرين ڪانگريس ۾ سنڌ مان بہ ڊيليگيٽ ڏيارام جيٺمل ۽ اڌارام مولچند شامل ٿيا . 1886 ع ۾ ڪلڪتي ۾ هيرانند شوقيرام ۽ ديوان گوبند بخش .

1893 ع ۾ ايلن . او .هيوم(جنهن ڪانگريس جو پايو وڌو)ساڌو هيرانند کي لکيو تہ مون کي ٽي نالا مليا آهن " هڪڙو اوهان جو ۽ بہ ٻيا ,جن ۾ هڪ هو شري ٽهلرام کيمچند جيڪو سنڌ ۾ انڊين نئشنل ڪانگريس جو ڪاربہ هلائي سگهي ٿو

ممبئي پرانتڪ ڪانگريس 1895 ع ۾ ڪراچيءَ ۾ ڪٺي ويٺي . آجيان ڪميٽيءَ جو چيئرمين هو ميراالهہ بخش خان ٽالپر ۽ ڪانفرنس جو صدر هو نارائڻ جي . چندورڪر . خاص ٻهرو ورتو هرچندراءِ وشنداس ۽ غلام علي چاگلا .

1905ع ۾ بنگال جو ورهاڱو ٿيو. 1906ع ۾ ڪلڪتي ۾ ڪانگريس جو اجلاس ٿيو . ان اجلاس ۾ سوديشي ولائتي ڪپڙي جو بائڪاٽ قومي سکيا ۽ تعليم تي نهراءِ بحال ٿيا . هن ۾ گرم ڌر پڻ شامل تي. لال-بال-پال.

حيدرآباد سنڌ ۾ ڪن جوانن ڪاروائي شروع ڪئي ۽ ' وندي ماترم منڊلي ' برپا ڪئي ويئي هن منڊليءَ جا مکيہ ڪاريہ ڪرتا هئا لالچند امرڏنو مل ،جيوترام بي. ڪرپالاڻي، جوهرمل تي . منسڪاڻي . جهمٽ مل جڳنياڻي . لالچند مرڏنو مل حيدرآباد جي نو وديالیہ ۾ ماستر هو ، هن ديس پريم جي وس ٿي وندي ماترم جو ڪم ڪرڻ لاءِ ماستري ڇڏي ڏني . شاگردن چوئٿرام گدوائيءَ تولارام ٻالاڻي جن اڳتي هلي نالو ڪڍيو . انهن هن وندي ماترم منڊليءَ پاران ڪراچيءَ ۽ حيدرآباد ۾ ڪيترا ئي ميڙ ڪري آزاديءَ جي هلچل جو پيغام پهچايو.

خير نہ آهي تہ چو هوئٺهار شخص جوانيءَ ۾ ئي هليا ويندا آهن . اسڪول ڇڏي تولارام ٻالاڻي سنڌ جي ڳوٺ ڳوٺ ۾ وڃي پنهنجي قومي گيتن ۽ پر اثر تقريرون ڪري ، گيت ڳائي آزاديءَ جو پيغام ڦهلائيندو رهيو. هن هڪ اخبار پڻ ڪڍي . جنهن جو نالو ' ماتا ' رکائين. آخر 29 سالن جي عمر ۾ سوامي رام تيرٿ وانگر جل سماڌي ورتائين .

لالچند امرڏنو مل سنڌي ادب جو برک ليکڪ آهي ، سوديشيءَ تي سندس لکيل ناٽڪ ۽ گيت عوام ۾ خوب پسند ڪيا ويندا هئا ۽ عام ۽ خاص پيا جهونگاريندا هئا .

حيدرآباد ۾ سوديشي اسٽور کوليو ويو ، هڪ هڪ روپئي جا شيئر وڪڻي ڏهن هزارن سان اسٽور شروع ڪيو ويو . جتي قومي ديوانا اچي ڳڏ ٿيندا هئا ۽ رٿون رٿيندا هئا . لالچند امرڏنو مل ۽ سندس ساٿي ڪلهن تي کاڌيءَ جا تاڪيا کڻي گهر گهر ۾ وڃي وڪڻندا هئا .

سنڌ ۾ پهريون سياسي مقدمو 1909ع ۾ داخل ڪيو ويو . ٿيو ائين تہ ٻين سنڌ پراونشل ڪانفرنس وقت لوڪمانيہ تلڪ جي ويچارن تي هڪ ڪتابڙي " سوديشي هلچل يا محب-اي-وطن سريجت تلڪ جا رايا " ڇپائي ورهائي ويئي . ليکڪ گورڌن شرما هو ۽ اها ڪتابڙي ديش ڀڳت ويرو مل بيگراج جي پريس مان ڇپي هئي ۽ ڇاپيندڙ هو چيتو مل هربرام سرڪار کي اها ڪتابڙي ديش دروهي قرار آئي . گورڌن شرما کي 5 سال جيل ۽ ڪاري پاڻيءَ جي سزا ، ويرو مل بيگراج کي ٽن سالن جي سزا ۽ ساڳي سزا شري چيتو مل کي ڏني ويئي .

هن دؤران حيدرآباد ۾ برهم چريہ آشرم کليو. اهو پڻ آزاديءَ جي هلچل جو مرڪز بڻيو. جڏهن ڪاڪا صاحب ڪاليلڪر زيرزمين هو تہ هن کي اتي سنسڪرت جي ماستر طور رکيو ويو ۽ سندس سڄي ناليءَ جي ڪنهن کي ڄاڻ ڪونہ پيئي.

انڊين نئشنل ڪانگريس جو 28 اجلاس 1913ع ۾ ڪراچيءَ ۾ ٿيو. 1912ع ۾ بانڪيپور (بهار) ڪانگريس ۾ سنڌ پاران 3 ڊيليگيٽ شريڪ ٿيا. سيٺ هرچندراءِ وشنداس، غلام محمد ڀرڳڙي، هاسارام وشنداس ٺاڪر جن اينديڙ اجلاس ڪراچيءَ ۾ ڪرڻ جي نينڊ ڏني. سيٺ هرچندراءِ وشنداس آجيان ڪميٽيءَ جو چيئرمين چونڊيو ويو ۽ غلام علي چاڳلا ۽ هيرانند کيمسنگهہ جنرل سيڪريٽري ٿيا.

هن ڪانگريس بابت ماڊرن رويو ۾ اهو پڻ لکيو ويو. 'سميلن ۾ سنڌ جا مسلمان، ڊيليگيٽ ۽ ملاقي ٿي آيا. هيل تائين هندستان ۾ ڪانگريس جا جيڪي سميلن ٿيا هئا، تن ۾ ايتري تعداد ۾ مسلمان شريڪ نہ ٿيا هئا. انڊين نئشنل ڪانگريس جي اتهاس ۾ هيءَ نئون ورق وريل هو. جنهن جو شرف سنڌ کي مليو.

1914ع ۾ ڪاما گاٽا جهاز ۾ سوامي گووندانند ۽ سندس ڀاءُ نارائڻداس بہ سوار هئا. هن جهاز جو واسطو آمريڪا ۾ ٻڌايا ڪيل گدر پارٽيءَ سان هو ۽ سندن مقصد 21 فيبروري 1915ع تي آزاديءَ جي جنگ جو ناد وڄائڻ هو. پوءِ پلي اهو هنسڪ هجي. هند کي ڪيئن بہ آزاد ڪرايو وڃي. پر ڪن ديش دروهين هن منصوبي جي ڄاڻ سرڪار کي ڏني. سوامي گووندانند ۽ سندس ڀاءُ گرفتار ٿيا ۽ کين پنجن سالن جي سزا ملي. انهن جوو مهندار بابا گردت سنگهہ انگريزن کي گوهي ڏيئي روپوش ٿي ويو ۽ اٺين ٽي سال سنڌ ۾ زيرزمين رهي ڪم ڪندو رهيو.

1919ع ۾ جليانوالا جي ڪوس سڄي هندستان ۾ جوش جي لهر پيدا ڪئي ۽ سنڌ جي وڏي عالم ۽ ٻي ڊيپي جيٺمل پرسرام پنهنجي اخبار 'هندواسيءَ' ۾ شاهہ لطيف جي بيت مان هڪ ٽڪرو ڪڍي 'ڪسڻ جو ڪوپ وهي' سري سان ليک لکيو. مٿس ڪيس هلايو ويو ۽ ارڙهن مهينن جي سزا مليس. ساڳئي سال رولٽ ائڪٽ خلاف هريرام ماڙيوالا 'نيو ڪال' نالي انگريزيءَ ۾ چوڻيڙي لکي ڇپائي ۽ مٿس چوڻيڙي ڇاپيندڙ شري درگداس سان گڏ ڪيس هليو. جنهن ۾ ماڙيوالا کي ارڙهن مهينا ۽ درگداس کي هڪ سال جيل جي سزا ملي.

گانڌي جيءَ ينگ انڊيا ۾ لکيو ته چوئيٿرامءَ ۾ ڪا به اعتراض جوڳي ڳالهه لکيل نه آهي ۽ ڪورٽ غلط سزا ڏني آهي.

اسهڪار هلچل کان اڳ 1920ع ۾ لوڪمانيه تلڪ سنڌ جي دوري تي آيو. سنڌس هر هنڌ شاندار آجيان ڪئي ويئي. لوڪمانيه سان گڏ سنڌ ڪانگريس جو اڳوان ڊاڪٽر چوئٿرام گدواڻي سائس گڏ رهيو. لوڪمانيه تلڪ سنڌ دوري بابت لکيو، 'حياتيءَ جي هن پوئين وقت ۾ سنڌ جيڪو منهنجو سواگت ڪيو آهي ۽ سنڌ جي ڪم ڪندڙن ۾ مون جيڪو اتساهه ڏٺو آهي، تنهن مون کي بلڪل خوش ڪيو آهي.

تلڪ جي دوري سنڌ ۾ اسهڪار هلچل تي زبردست اثر ڪيو. چوندن جو بهشڪار سنڌ ۾ ٿيو ۽ سڄي هندستان جي ڀيٽ ۾ سنڌ ۾ گهٽ ۾ گهٽ ووٽ داخل ٿيا. اسهڪار هلچل جو گهڻي ۾ گهڻو اثر اسڪولن جي شاگردن تي پيو. ڀيريون شاگرد جنهن اسڪول جو بهشڪار ڪيو سو هو آسانند مامتورا جو اڳتي هلي مشهور ليکڪ ۽ ممبئيءَ جي اسڪول جو پرنسيپال ٿيو. سنڌس اسڪول جي پرنسيپال تاراچند اسڪول جا سرڪار سان لڳ لاڳاپا ٽوڙي پنهنجي اسڪول کي سوراڄ مهاوديالية بڻائي ڇڏيو.

سڄي سنڌ ۾ جتي ڪٿي قومي اسڪول کليا ويا، ۽ هزارين شاگرد انهن اسڪولن ۾ پڙهڻ لڳا. ڊي.جي. سنڌ ڪاليج مان شاگرد نڪري آيا، جن آزاديءَ جي هلچل ۾ اهم رول ادا ڪيو. جن ۾ مکيه هئا شري هيرانند ڪرمچند، جيڪو 'هندستان' اخبار جو ايڊيٽر رهيو. شري نيوندرام وشنداس (مهاراشٽر ۾ ايم. ايل. اي. رهيو) چوئٿرام وليچا، رام ٻي. موٽواڻي وغيره. ڪيترن وڪيلن ڪورٽن جو بهشڪار ڪيو ۽ اٿين عوامي ڪورٽون بريا ٿيون، جتي جلد فيصلا ٿيڻ لڳا.

اسهڪار هلچل ۾ سنڌ مان 200 کان وڌيڪ ڄڻا جيل ۾ اماڻيا ويا.

'هندو' اخباي جا اٺ سمپادڪ هڪ ٻئي پٺيان گرفتار ٿيا، پر هر روز اخبار نئين جاءِ تان نئين نالي سان نڪرندي رهي. اهڙو ٻيو ڪي اخبارنويسيءَ جو مثال ٻئي ڪنهن هنڌ ڏسڻ ۽ ٻڌڻ ۾ ڪونه آيو آهي.

شراب جي بهشڪار ۽ کاڌيءَ جي پرچار جو پڻ تمام زور هو. سنڌ جو مکيه منتري الله بخش سومرو پڻ کلهي تي کاڌي کڻي وڪڻندو نظر ايندو هو. 1926ع ۾ جيرامداس دولترام هندستان ٽائيمس جي سمپادڪي ڇڏي اچي ڪانگريس پاران چوندون لڙيو ۽

ڪامياب ويو. سائمن ڪميشن جي بهشڪار وقت سنڌ مان مرڪزي اسيمبليءَ جي ميمبر هرچندراءِ وشنداس وٽ سروجني نائڊو خود سنڌ ۾ آئي ۽ ڪيس مرڪزي اسيمبليءَ ۾ ووٽنگ وقت حاضر رهڻ جو عرض ڪيائين. هو سخت بيمار هوندي به پاڻ کي اسٽريچر تي ڪٽائي دهليءَ مرڪزي اسيمبليءَ ۾ سائمن ڪميشن جي خلاف ووٽ ڏيڻ لاءِ ويو ۽ ائين پنهنجي جان جي بازي لڳائي ڇڏيائين. هو 1913ع ۾ ڪانگريس اجلاس جي آجيان ڪاميٽيءَ جو چيئرمين هو.

1930ع ۾ لوڻ ستياگرهه ۾ سنڌ مان گانڌيجيءَ سان گڏ شري آنند هگورائي پڻ شامل هو. ٻيا پنج ستياگرهي جيڪي سنڌ مان آيا، انهن کي سنڌ ۾ ستياگرهه ڪرڻ جو حڪم ڏنو.

سروجني نائڊو ڌراسنا ۾ لوڻ ستياگرهه ڪرڻ ويئي ته سندس جٿي ۾ 21 سنڌين جو جٿو پڻ شامل هو.

شراب ۽ ولايتي ڪپڙي جي بهشڪار جي هلچل ۾ ڪيترن عورتن حصو ورتو، جن ۾ مکيه هيون جيٺي سپاهيملاڻي جا اڳتي هلي مهاراشٽر وڌان سڀا جي ڊپٽي اسپيڪر بڻي ۽ ممبئيءَ ۾ سهڪاري مٽي تي فليٽ ٺهرائي هزارن سنڌين کي اجهو ڏنائين. ڪڪي پيڻ لالواڻي، پاربتي گدواڻي، ڪملا هيرانند، ديوي هاسومل ۽ ٻيون ڪيتريون زالون شامل ٿيون. جي زندگي پرخلق جي شيوا ۾ لڳيون رهيون.

سول نافرماني هلچل ۾ ڪانگريس ۽ ٻين ڪيترين سنستائن کي غير قانوني ظاهر ڪيو ويو. هن هلچل ۾ سنڌ ۾ 1200 ڄڻا گرفتار ٿيا. هن دور ۾ پڻ وري لڳاتار اخبارن جي ايڊيٽرن کي گرفتار ڪيو ويو. ائين هڪ هٽي پٺيان 14 ايڊيٽر گرفتار ٿيا.

1942ع ۾ جڏهن گانڌيجيءَ انگريزن کي هندستان ڇڏڻ جو نعرو هنيو ته سڄي هندستان ۾ ڳالهه ڪانگريس جي هٿن کان ٻاهر نڪري ويئي. ڪانگريس جي هلچل ته پنهنجي ليکي زبردست هئي، نوجوانن ۾ جيڪو جوش هو اهو ڪنهن نديءَ جي بند ٽٽڻ جيان پوري جوش سان سنڌ ۾ پڻ ڦهلجي ويو. هن هلچل ۾ سنڌ اندر ڪانگريس جا 2600 ليڊر ۽ ورڪر جيلن ۾ ويا. سنڌ جي آدمشماريءَ جي لحاظ کان اهو هندستان جي ڪنهن به پرانت کان مٿيرو آهي.

سنڌ ۾ شاگردن پاڻ کي خوب ملهايو ۽ هن هلچل ۾ اتهاس ۾ ننڍي ۾ ننڍي ڇوڪري هيمون ڪالاڻيءَ شهادت جو جام پيتو . هنن کي خبر پيئي تہ انگريزي فوج جي هڪ ٽرين سکر پرسان گذرڻي آهي . هنن ان ٽرين کي ڪيرائڻ لاءِ پٽا اکيڙڻ جو پروگرام تيار ڪيو هيمون ڪن ساٿين سان جڏهن پٽا ڪڍي رهيو هو تہ پريان سامهون پوليس وارا ڏٺائين . هن ساٿين کي ڀڄي وڃڻ اِ حڪم ڏنو . پر پاڻ پڪڙجي پيو . مٿس ڪيتروئي زور رکيو ويو . تڪليفون ڏنيون ويون تہ پنهنجن ساٿين جا نالا ٻڌائي تہ ڪيس ڇڏيو ويندو . پر هن نالا نہ ٻڌايا ۽ ڦاسيءَ تي چاڙهيو ويو . هند سرڪار هن جي مان ۾ پوسٽ ٽڪلي ظاهر ڪئي آهي ۽ سندس پتلو پارتيہ پارليامينٽ ۾ پڻ رکيو ويو آهي .

هٿي گروپ جو رهنما شري پرڀو وديارٿي هو . هن پنهنجي ساٿين سان انگريزن کي خوب ٽوٽا ڇهايا . ٻہ دفعا جيل مان ڀڄي نڪتو ۽ آخر جڏهن پڪڙجي پيو تہ ڪيس 140 سالن جي سزا ملي . هندستان آزاد ٿيڻ بعد سياسي قيدين جي مٽا سٽا ۾ هو پڻ آزاد ٿيو ۽ ڀارت ۾ آيو . اڳتي هلي هو الهاسنگر مان مهاراشٽر وڌان سڀا جو ميمبر ٿيو ۽ سڄي عمر عوام جي شيوا ۾ گهاريائين .

ڪانگريس جو ٻيون اجلاس وري ڪراچيءَ ۾ 1931ع ۾ ٿيو . جنهن پڻ سنڌ ۾ آزاديءَ جي هلچل کي تيز ڪيو . هندن ۽ مسلمانن خوب پنهنجو پاڻ ملهايو .

گانڌيجي سنڌ ۾ ٽي ڀيرا آيو . هر وقت سندس سڀائن ۾ اکيچار ماڻهو شامل ٿيا . سنڌ ۾ ذات پات جي عدم مؤجودگي ڏسي هو ايترو تہ متاثر ٿيو جو خواهش ظاهر ڪيائين تہ ڪاش ايندڙ جنم ۾ هو سنڌي ٿي ڄمي .

آچاريہ جيوترام ٻي . ڪرپالاڻي ڪانگريس جو پريزيڊنٽ رهيو ۽ جيرامداس ڪانگريس جو جنرل سيڪريٽري . جنهن کي مهاتما گانڌي سچو سون ڪري مڃيندو هو . جو آزاديءَ بعد منسٽر پڻ ٿيو ۽ آسام جو گورنر ۽ راجيہ سڀا جو ميمبر پڻ بڻيو .

هوندراج ' دکايل ' قومي شاعر هو . سندس گيت هر ميڙ ۽ پرڀات ڦيرين ۾ ڳايا ويندا هئا . اڳتي هلي هو ونوبا ڀاوي جي ڀودان هلچل جو اهم انگ بڻيو . ڪيس بعد ۾ پدم شريءَ سان نوازيو ويو .

پروفيسر هاسانند جادوگر ڪانگريس جي ميڙن ۾ خلق کي جادوءَ جي ڪرتبن سان وندرائيندو رهيو . هو ڪنهن بہ اجوري ڪان سواءِ سماج سڌار جو ڪم ڪندو رهيو .

هن دوران ڪئين قومي پروانا سنڌ ۾ اچي زير زمين ٿيا . ڪجهه وقت اروڙا آصف علي ۽ سماجوادي هلچل جو اڳوان اڇيوت پٽورڌن ، جنهن مهاراشٽر جي ڪولهاپور ۾ پتري سرڪار قائم ڪئي ، اهو ڀائي پرتاب جي گهر اجهو وٺي رهيو. ڀائي پرتاب ۽اڇيوت پٽوردن جو اهڙو ته پيار ٻڌجهي ويو جو اڇيوت پٽورڌن جي ڀاءُ ڀائي پرتاب جي نياڻيءَ سان شادي ڪئي ۽ سندن پٽ آنند پٽورڌن اڄ هندستان جي اول نمبر ڊاڪيومينٽريون ٺاهڻ وارن ۾ شمار جي ٿو. ڪيترائي شخص بي نام شهيد ٿيا .

جڏهن 1920 ع جي ڍاڪي ۾ پرڏيهه ۾ آزاد هند سرڪار برپا ڪئي ويئي ته ان جو پهريون پرڌان منتري عبداللهه سنڌي هو. ائين سنڌ جو آزاديءَ ۾ حصو ڪنهن جو به ڳاٽ اوچو ڪرڻ لائق رهيو آهي ، جنهن لاءِ اسان سنڌين کي فخر آهي .

ق.ت :

ورهاڱي بعد محمد عثمان ڏيپلائيءَ 'سانگهڙ' نالي ناول لکيو آهي ، جنهن ۾ هر هلچل کي پڻ آزاديءَ جي هلچل جو حصو ڪري ڏيکاريو ويو آهي . هن ڏس ۾ گهڻي تحقيق جي ضرورت آهي ، تنهن بعد ئي هن تحريڪ جو صحيح جائزو وٺي سگهڻ ممڪن آهي .

ٻئي طرف وري ڪي هندو ذهنيت وارا ڀڳوان گدوانيءَ جي ناول ' رتڻ آف آريئس ' کي تاريخ ڪري پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪري رهيا آهن . تاريخ ڪلپنا جي نه پر تحقيق جي محتاج آهي .

تاثر

1_پاڪستان جو ماضي –حال ۽ مستقبل.

سائين جي. ايم . سيد ڪتاب تي نظرثاني

(ساهت سڳنڌ 1973 ع)

2_لڇمڻ ڀاٽيہ ' ڪومل ' جي مقالي

' سنڌي شاعريءَ ۾ مروج صنفون ' دهلي سيمينار تي تاثر.

3_' مٽڪو ' (واسديو موهي) –رچنا.

4_' چانو ويڙهيل جسم '

گوپ ڪمل جي ڪتاب تي تاثر. (رچنا)

5_ سنڌي راڳ –

(عابده پروين پروين ۽ سندس شوهر کان ورتل انٽرويو)

پاڪستان جو ماضي حال ۽ مستقبل – جي . ايم . سيد

مسٽر جي .ايم .سيد هندستان جي سياست جي پراڻن پانڌيئڙن مان هڪ آهي . سندس هڪ خصوصيت مهاتما گانڌيءَ جيان پنهنجي غلطين جو عوامي اقرار ڪرڻ . سندس اخلاقي طاقت ۽ سچائيءَ جي قوت جو ثبوت آهي.سندس ڪتاب تڏهن سنڌ لاءِ جدوجهد (ٻه ڀاڱا) " پيغام لطيف " ، " جيڪي ڏٺو هو مون ... " ۽ هاڻي ڇپيل ڪتاب " پاڪستان جو ماضي ، حال ۽ مستقبل " سندس عوامي زندگي ، مظلومن سان همدردي ۽ حق لاءِ لڙائيءَ جا دستاويز هئڻ سان گڏوگڏ سندس بنيادي خيالن جا پختن دليلن سان پر ۽ مضبوط قلعا آهن .

هتي سندس ٻن بنيادي خيالن جي اوڪ ڊوڪ ڪجي ٿي .

(1) سنڌ جاگرافي ، تواريخ ، زبان ۽ ڪلچر جي لحاظ کان هڪ الڳ ملڪ ۽ قوم آهي ؛

(2) " پاڪستان جي خيال " ۽ " پاڪستان جي وجود " ۾ تضاد .

سندس خيال ته سنڌ هڪ الڳ هستي آهي ۽ صرف ڪن جزوي حالتن هيٺ هندستان جو حصو ٿي رهي آهي ۽ وري ترت ٿي وقت ملندي خود مختيار رهي آهي ، تنهن ۾ ڪافي قدر صداقت آهي . " سنڌ پنهنجي جاگرافيائي حدن ، آبهوا ، تاريخي پسمنظر ، روايات ، ڪلچر ، زبان ، رسم الخط ، سوشل ۽ ايڪانامڪ طريقن موجب گذشته زماني کان وٺي آزاد ۽ جداگانه زندگي بسر ڪندي آهي ، سواءِ ڪن ٿورن وقتن حادثن ڪري عارضي طرح آزادي وڃائڻ جي دؤرن جي . سنڌ ۽ هند سدائين ٻه جدا ملڪ پئي رهيا آهن . جا ڳالهه قديم جاگرافي ۽ تواريخ مان ظاهر پئي ٿئي . " پير علي محمد شاهه راشديءَ جي 15 نومبر 1943 ع ۾ لکيل خط مان حوالو . (صفحو 31) اها حقيقت آهي ته سنڌ هندي اپکنڊ مان بيابان ذريعي الڳ ٿيل آهي . جيڪڏهن " قوميت " جي خيال ۽ يورپ ۾ جاگيرداري سرشتي ٽٽڻ ۽ جاڳرتا سان قومن جي اسرڻ جي تواريخ ۽ قوم جي بنيادي خصوصيت يعني الڳ ٻولي ، ساڳي تواريخ ، ساڳيو ڪلچرل ورثو ۽ خاص جاگرافي حالتن جي ڪسوٽيءَ تي سنڌ کي الڳ قوم ڪري

شمار ڪيو وڃي ته سنڌ هڪ الڳ قوم آهي . ائين سنڌ جي هڪ الڳ قوم هئڻ جي ناتي پاڪستان ۾ " جيئي سنڌ " هلچل کي ڏسڻو پوندو ته هن هلچل جو آغاز پاڪستان جي اوائلي واري حصي کي زوريءَ " هڪ يونٽ " ڪرڻ جي مخالفت جي بنياد تي ٿيو پر هاڻي هن هلچل جو آخرين ڏاڪو " آزاد ۽ خود مختيار سنڌ " آهي .

هن " آزاد ۽ خود مختيار سنڌ " جي خيال سان جڙيل آهي , سندس بيو بنيادي خيال " پاڪستان جو خيال " ۽ " پاڪستان جو وجود " ۾ تضاد ۽ اهو تضاد جناب جي . ايم . سيد جي زندگيءَ جو پڻ وڏي ۾ وڏو تضاد آهي . اهو جي . ايم . سيد ئي هو , جنهن سنڌ اسيمبليءَ ۾ پاڪستان بابت ٺهراءُ پيش ڪيو ۽ بحال ڪرايو ۽ ائين سنڌ ئي هڪ صوبو هو جنهن پاڪستان جي خيال جي تائيد ڪئي . ڪيترا سڄاڻ سڄڻ پڻ اهو سوال پڇندا آهن ته جي . ايم . سيد جي آزاد سنڌ لاءِ هلچل ۽ پاڪستان لاءِ تائيد ۽ سنڌ ۾ مسلم ليگ کي پيدا ڪري هڪ طاقتور جمائت بڻائڻ " موقعي پرستي " نه آهي ؟ موجوده ڪتاب ۾ جي . ايم . سيد اهو ڇتو ظاهر ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ته ائين بلڪل نه آهي . سنڌ اسيمبليءَ ۾ پاڪستان بابت ٺهراءُ پيش ڪندي , هيءُ صاحب پنهنجي تقرير مان ڪي ٽڪرا هن ريت پيش ڪري ٿو :

" بر صغير ۾ هند جاگرافيائي طرح هڪ ملڪ شمار ڪري نه ٿو سگهجي ... بلڪ ان کي هڪ ملڪ سڏڻ حقيقتن جي برعڪس ٿيندو ... "

" جيڪڏهن اسان جو مقصد هڪ آزاد ۽ ترقي يافته متحد قوم بڻائڻ جو آهي ته ان جو بهتر ذريعو اهو آهي ته هندن ۽ مسلمانن کي سندن اڪثريت وارين ايراضين ۾ انهن جي ڪلچر , فلاسافي ۽ روايات جي مدنظر ترقي ڪرڻ لاءِ مناسب موقعا ۽ سهوليتون مهيا ڪيون وڃن ته اڳتي هلي هو خوشنما مرڪز جو مجموعو بڻجي پوندا . "

" جمهوريت جي معنيٰ عوام جي حڪومت آهي ۽ ان عوام جو هم جنس هئڻ سڀ کان ضروري آهي . انهيءَ آزادانه طور بنا ڪنهن خوف ۽ خطري جي ڪم ڪرڻ لاءِ درميانه عرصي جي ضرورت آهي ... "

ائين پاڪستان جو خيال جو شاعر اقبال پيش ڪيو اهو هندستان جي نقشي اندر ئي الڳ محدود خود مختياريءَ جو خيال ۽ سو پڻ درميانه عرصي جي ضرورت جي لحاظ سان پيش ڪيو . پر جڏهن پاڪستان وجود ۾ آيو ته بنيادي خيال سان بلڪل ابتڙ ۽ ائين سنڌ

پنجاب جي ڪالوني بڻجي پيئي ، اوپرن سنڌ سان ڪهڙا ڪلور وهايا آهن ، انهن جو بيان هن ڪتاب ۾ تفصيلوار ڪيل آهي .

پاڪستان جي وجود جي تلخ حقيقت مسٽر جي . ايم . سيد کي منطق طور آخرين ڏاڪي تي وٺي ويئي آهي ۽ هو " پاڪستان جي وجود " کي اسلام جي بنيادي اصولن خلاف هئڻ ٺو قرار ڏئي ۽ اٿين سندس اهو خيال سندس سوچڻ جي سلسلي جي ترقيءَ ۽ سچ جي تهه تائين پهچڻ جي خواهش سندس اخلاقي قوت جو ثبوت آهي .

پاڪستان جو وجود اسلام جي بنيادي اصولن خلاف آهي ، ان جي وضاعت جي . ايم . سيد صاحب ، مولانا عبداللهه سنڌي ۽ علاما امداد علي قاضي جهڙن عالمن جي حوالن سان ڪئي آهي .

مولانا عبداللهه سنڌيءَ جي مثال موجب، " هندستاني مسلمانن جي ذهن تي سندس " شخصيت " بنسبت هڪ وهمي تصور ويٺل آهي ، جنهن جو عملي دنيا ۾ ڪوبه وجود ڪونهي . "

" اسان ڪنهن زماني کان هڪ اهڙي اسلامي جمائت ۽ قوم جو نالو وٺي رهيا آهيون ، جنهن بابت نه اسان جي ذهنن ۾ ڪو صحيح نقشو مؤجود آهي ۽ نه اهي دنيا ۾ ڪٿي مؤجود آهن . اسان پاڻ کي هڪ اهڙي خيالي دنيا ۾ محدود ڪري ڇڏيو آهي ، جو نه رڳو اسان بين مسلم ملڪن جي آزاديءَ ۽ ترقيءَ لاءِ جدوجهد جي تاريخ کان غير واقف رهجي ويا آهيون پر خود پنهنجي ملڪ ۾ اسان جي سامهون ڪو مقرر ٿيل عملي نظريو مؤجود نه آهي . "

علاما امداد علي قاضي لکي ٿو ، " مثلا چوڻ ۾ پيو اچي ته پاڪستان وسيلي اسلامي مقصد جي بچاءَ لاءِ ڪوشش ڪرڻ ۾ ايندي .... اوهان خدا جي ڏنل پروگرام ۽ اڳين مسلمانن جي قائم ڪيل روايتن کي ذهن ۾ رکي پوءِ ويچار ڪريو ته پاڪستان قرآني مقصد کان ڪيتري قدر نه دور آهي .... "

اٿين پاڪستان جي خيال ۽ حقيقت ۾ تضاد ۽ اسلام جي بنيادي اصولن ۽ پاڪستان جي خيال ۾ تضاد آهي ۽ هن ٻٽي تضاد کي سمجهائڻ ۾ سمايل آهي پاڪستان جو آئيندو ، جنهن بابت مسٽر جي . ايم . سيد چوي ٿو ، " هڪ ڳالهه صاف نظر پيئي اچي ته مذڪور بالا سامراجي گروهه پاڪستان تي سندس تسلط ۽ استحصال جي ڳالهه کان باز نه

ايندو. ٻئي طرف ، انهن ڇئني صوبن جا قوم پرست پنهنجي حق جي خود ارادي کان هٿ نہ کڻندا ... "

" مسلمانن جي قوم جي نظرئي خلاف بينگالين بغاوت ڪري آزادي حاصل ڪري ورتي آهي . سنڌ جا قوم پرست افراد مهاجر پنجابي سامراج جي ظلم ۽ استحصال کان تنگ اچي ، "جيئي سنڌ " نالي آزاديءَ جي تحريڪ هلائي رهيا آهن ، جا نيٺ ڪامياب ٿيڻي آهي .... "

_ آمين _

ساهتيہ اڪادميءَ جي سيمينار سنڌي شاعريءَ ۾ مروج صنفون/ تاثرات

شري لڇمڻ پاتيا ’ ڪومل ‘ متئين موضوع تي مقالو پيش ڪيو آهي . ڪنهن ماهر قصاگو جيان پنهنجي چتر زباني ۾ انداز بيان سان اسان جي انتظاريءَ کي انتها جي چوٽيءَ تي رسائيندي حيرت انگيز انداز ۾ ’ ويهن سالن ‘ جي گهيري مان پاڻ فينسٽائيءَ سان ڪيئن نڪري ويو ۽ اسان جي جڏهن حيرت ٽٽي . اسان ويهن سالن جو گهيرو ڳولهيندا رهجي وياسين .

حقيقت ۾ لڇمڻ ڪومل شاعريءَ جي جدا جدا بڻ بنياد کان شروعات ڪئي ۽ ورهاڱي بعد شاعريءَ جي الڳ الڳ شاخن جي حد نشانن جو بيان ڪيو اٿائين .شري ’ڪومل‘ جي اها مجبوري سمجهي سگهجي ٿي . ڇاڪاڻ جو گذريل ويهن سالن ۾ گهڻو ٿلهو غزل ۽ نئين ڪوتا ئي لکي ويئي آهي ۽ ٻين تاريخي ۽ روايتي فارمن ۾ شاعري تمام گهٽ يا نہ جهڙي ڪئي ويئي آهي .

عالم آشڪار آهي تہ اجوڪي اسپيس ايج ۾ وقت جي تنگيءَ ڪري جيڪي جهونا شاعر ڪن اپوادن کي ڇڏي غزل لکي رهيا آهن . جنهن جو واسطو علم عروض جي ڄاڻ ۽ گهڻي مشق گهري ٿو . اڄ ڪنهن کي ” علم جي ڄاڻ “ پرائڻ لاءِ ۽ مشق پچائڻ جهڙو جوڳ پچائڻ جو وقت ئي ڪٿي آهي . اڄڪلهہ هائڪو ۽ ٽنها ۽ نئين ڪوتا جو زور آهي . جنهن ۾ نہ گهڻي محنت جي ضرورت آهي ۽ نہ وري گهڻي وقت سيڙائڻ جي مجبوري آهي . هائيڪو جا پڻ گهڻي ئي قسم ٿي پيا آهن . جنهن ڪري هن فارم جي خاص اپياس نہ هئڻ جي باوجود هائيڪو جو فارم شاعرن ۽ پاٺڪن ۾ لوڪ پريہ ٿيو آهي .

حقيقت ۾ اسان کي اها ڳالهہ ذهن نشين هئڻ گهرجي تہ اڄ اسان ڪنزيومرزم جي اهڙي دور مان گذري رهيا آهيون . جتي هرڪا چيز وڪائو آهي . اهو عالم آشڪار آهي تہ ’ ڏانو ‘ وڪائو ٿي سگهندو آهي . پر ڏات وڪائو نہ ٿي آهي . پر ڏات کي نکارڻ لاءِ ڏانو جا گهڻا ڏاڪا چڙهڻ لازمي ٿيو پوي . اڄ هر صنف انڊسٽري آهي . جيئن ’ چرچا ‘ انٽرنيٽ ۽ ايس . ايم . ايس . تي هڪ انڊسٽري طور ظاهر ٿي چڪا آهن تہ اهو پڻ سوچڻو پوندو تہ اسان هاڻي هڪ

اهڙي يگ ۾ ته جي رهيا آهيون ، جتي شاعري پڻ ايس . ايم .ايس . جو ذريعو بڻجي ويندي ۽ روايتي فارم آهستي آهستي غائب ٿيندا ويندا !

هن مقالي ۾ لڇمڻ ’ ڪومل ‘ هڪ تمام اهم ڳالهه ڇيڙي آهي . جيئن هر ڪنهن ٻوليءَ ڪي پنهنجو الڳ جينيس (سڀاءُ) ٿيندو آهي ، جو ٻوليءَ جي بنياد سان وابسته رهندو آهي ، ساڳئي نموني سنڌي شاعريءَ جا پڻ ڪي ڏيهي فارم آهن ، جيئن بيت ، وائي ، ڪافي ۽ گيت . اهي فارم سنڌي عوام جي زندگي ۽ زمين سان رل مل ٿي ويا آهن . ڪي فارم اسان تاريخي اثرن ڪري اپنايا آهن . ڇا زميني فارمن جي اوسر ۽ حفاظت لاءِ ڪجهه ڳڻجي سوچي نٿو سگهجي ؟ اهو ڪم ته سنڌ ۾ ئي ٿي سگهندو . سنڌ مان آيل دوست ۽ اسان مان ڪي ، گهرائيءَ سان هن ڳالهه ڏانهن توجهه ڏين ۽ ڪو ميڙ ڪوٺائين ته بهتر ٿيندو .

هونئن لڇمڻ ’ ڪومل ‘ جا مقالو ماموئي فقيرن جي بيتن سان شروع ٿي هڪ وڏي گهيري ۾ پکڙيل رهيو آهي .

(ساهتيه اڪادميءَ جي مهربانيءَ سان)

مٽڪو — هڪ تاثر

مٽڪو گورڪيءَ جي ناٽڪ Lower Depths سماج جي تري ۾ بيٺل فردن جي زندگيءَ جي عڪاسي ڪئي آهي .گورڪيءَ آتم ڪٿا جي ٽن ڀاڱن ۾ پڻ اهڙا ڪيترا ئي ڪردار موجود آهن جن کي مٿيون ، وچون ۽ هيٺيون طبقو پڻ حقارت جي نظر سان ڏسي ٿو . انگريزي ٻوليءَ ۾ اهڙي طبقي لاءِ لفظ آهي رف ريف . اهو سماج جو ڇوڙون طبقو آهي . منشي پريمچند پنهنجي ڪهاڻي ڪفن ۾ پڻ اهڙي ڪلاس مان ڪردار کنيا آهن ، پر زندگيءَ جي تلخي ، ٿڪاڻ ۽ رفنيس کين وحشي (بروٽلائيز) ڪري ڇڏيو آهي .

مٺاچري نظر سان مٽڪوءَ جو ڪردار پڻ هن ڇوڙين طبقي مان آهي . ڪفن جي ڪردارن بنسبت هيءَ گورڪيءَ جي ڪردارن کي وڌيڪ ويجهو آهي . تنهن جي باوجود هن ڪردار ۾ ڪي نمايان فرق پڻ آهن . مٽڪوءَ جي بروٽلائيزيشن جو سلسلو اڃا شروع مس ٿيو آهي ، تنهن ڪري نفيس جذبا ۽ لڳاو شدت سان محسوس ڪري ٿو . ڇڏائجڻ کان اڳ پنهنجي پوري طاقت سان زمين کي جهڪي پوڻ جي پرڪريا سپاويڪ آهي ۽ ان وقت تڙپ پڻ سپاويڪ آهي . مٽڪو انهن گهڙين مان گذري رهيو آهي ۽ ڀوڳي رهيو آهي الڳاءَ ۽ وڃائڻ جو درد !

هڪ سطح تي هيءَ ڪردار انهن سڀني شخصن جي نمائندگي ڪري ٿو جي شهري ڪرڻ (اربنائيزيشن) جي سلسلي ۾ ڳوٺ ڇڏي شهرن ۾ اچي رهيا آهن . جسماني طور هو شهر ۾ آهن پر جذباتي ۽ ذهني طور هو پنهنجي گهر ، ڳوٺ وارن سان ، انهن جي ساروڻيءَ سان زندگي گهارين ٿا ۽ الڳپڻي Alienation جو درد ڀوڳي رهيا آهن . اهو درد ڪنهن هڪ پهلو يا هڪ سطح تي نه آهي . اهو ملٽي ليئرڊ آهي ۽ ڪڏهن ڪهڙو ته ڪا ٻرندڙ يادگيري ڪٺي وجود کي جلائي/روشن ڪري ٿي ته ڪڏهن ڪا يادگيري وقت جي رفتار سان سڪل زخم جي ڇمڙيءَ جي ريهه کي وري کولي زخم آلو ڪري ٿي . هڪ سلسلو آهي تئين اڻ ڄاتل شهر ۽ حالتن سان برميچڻ جي ڪامياب/ناڪامياب ڪوشش ، اميد ۽ نا اميديءَ جي جدوجهد ۽ هڪ گهرو مجبوريءَ جو احساس .

مٽڪوءَ ۾ هيءَ سڀ آهي ۽ ڪجهه وڌيڪ پڻ . واسديو موهيءَ مٽڪوءَ جي ذهني ۽ جذباتي دنيا ۾ جهاتي پائي ڪي گهڙيون جهٽيون آهن ۽ اهي هن ڪتاب جو مواد

آهن. حقيقت ۾ سڄو سلسلو جيئڙي رهڻ جي چاهنا (ول ٽ لو) جو ڀرپور اسرشن آهي، جو پنهنجو پاڻ کي وشواس ڏيارڻ لاءِ پڻ پڻ پڻ يا رهاڻ جي نموني پيش ڪيو ويو آهي.

مٽڪو سرجيو ٿي سورن ۾ آهي. چوي ٿو :

'هيءَ نڪر بابا جي آهي. /بابو ديالو هو/چون ٿا ته ڦاسي لڳڻ کان اڳ/هن کان چيلي آس پڇيائون/چيائين هيءَ نڪر منهنجي مٽڪوءَ کي پهچايو/چا مالم چو ڦاسي ڏنائونس/ناڪرسان ڪو ٽنٽو ٿيو هوس/ٻڌا چاچا ٻڌايو.'

سندس پٽ تائوءَ جي موٽ جو بيان وري هيئن ٿو ڪري :

'ته هو به م ل ي ويندو؟/ جيئن تائو م ل ي ويو/ وڏي ناڪل جو م ا ل ڪائي.'

چوندا آهن ته پٽ ڪٽوري لاءِ رت ڪٽورو ڏيڻو پوندو آهي، پر ڪيترين حالتن ۾ ڪافي ڪجهه بيو به ڏيڻو پوندو آهي :

'نيٽ هو دڪان جي ڪنڊ ۾ / سسندي ويٺي /ته جيوي پساريءَ جي دل/ويڪري ٿيندي ويٺي/ باجهري توري ڏنائينس.' ۽

'اتي به جوانجي چڪيءَ وارو/ واڇون ٽيڙيندو رهندو/ ٽيڙيندو رهندو/ جمني مرڪندي/ تڏهن جوانجي اوڙر ڪندو/باجهري پيهي ڏيندو.'

ڳوٺ مان شهر اچڻ وقت اکين ۾ خواب پڻ آهن :

'موٽندس/ ته جهوپو حويلي ٿي پوندو/ ساهوڪار سلام ڪندو/ ناڪر سائين سائين ڪندو/۽ سندس پٽ اردلي ٿيندو تڏهن/ڪل جو موپو وڏندو.'

پر شهر جي حقيقت اها آهي ته ڪالو استاد – 'ڪالو پڳوان' جي شرڻ وٺي جيئڙو رهڻو ٿو پوي ۽ ان جي باوجود :

'بک لڳي آهي .... ڏاڍي/ بک روح روح ٿي لڳي.'

لاڪ آئوٽ ۾ مزدور جي گهر جي سڄي حالت جو نظارو اجهوائين آهي :

'مل کي بند ٿيڻ جو/ اڄ تيرهون ڏينهن ٿيو.' ۽ ٽنيءَ وري ٻارن کي پرچائڻ لاءِ ٽيون دفعو خالي/ ڪني چاڙهڻ جو ڏيکاءُ ڪيو. بک سان وري اهو درد ته :/ آئي !/ مان ڏاڍو پري پري/ هليو آيو آهيان.'

وري تلخ حقيقت تہ اها آهي تہ شهر جي پيڙيندڙ ۽ ڳوٺ جي ظالم زندگيءَ مان ڪا تين راهہ بہ تہ ڪانهي. مٺڪو پاڻ کي ’گهيريل‘ (ٽريپڊ) محسوس ٿو ڪري.

’مٺي تو کي سانپر آهي / پاڙي وارو مگنو / ڏاڪڻ رکي ناڪر جي اونچي پٽ تي چڙهي ويو / ڪنهن ڏاڪڻ ڪٺي ڇڏي / ۽ مگنو واڪا ڪندو رهيو / هيٺ لاهيو. هيٺ لاهيو.‘

وري ڪڏهن حسرت وچان چوي ٿو: ’ڇيلو ڳاڏو هليو ويو آهي / هٽ اچا مٽي آهي / هيءَ ڳاڏي ڪنهن ڳوٺ نہ وڃي ٿي.‘

هن بک، مايوسي ۽ سخت شهر ۾ پڻ مٺڪو پنهنجي ٻالڪ من جي سرلتا ۽ سک ماڻي ٿو وٺي ۽ ٻارن سان پيار ونڊي سک پائي ٿو وٺي:

’رات ڏاڍي ٿي ويئي آهي / ڏاڍي سانت لڳي پيئي آهي... پر ڪنن ۾ ڪا.... ڪا ... وڃي پيو / اڄ ڏينهن / ڏاڍو ڪوس گجريو / ۽ ٻار ڪلي ٿو — ٺهڪ ٿو ڏئي / ڪلندي ڪلندي ڪيڪون ٿو ڪري / مان ٺهڪ ڏيان ٿو ڪيڪون ڪريان ٿو.‘

زندگيءَ جي تيز ڌارا پنهنجي سيني ڌڪن، بدصورتين ۽ غلاظتن جي باوجود هڪ وردان پڻ آهي ۽ اها اروڪ هلندي ٿي رهي. اٿين لائيف فورس جو ايسرشن هن نموني ظاهر ٿو ٿئي:

’اڄ جهل تي / چتاڪ ڳاڙهي چولي ڏني / پراڻي / سڌرائيءَ جي دٻي ۾ هئي.‘ ۽

’اڄ پوڄا جي ٿالهيءَ مان / اگربتيءَ جي رک / ڦٽي ڪري / جال / ٿالهي ڌوئي رکي.‘

چيو ويو آهي تہ It is instricate training that leads to Simplicity of tune سهج ۽ سادو پاو هن ڪتاب جو حد نشان (هال مارڪ) آهي. اهڙي سادگيءَ سان نباهڻ سولو نہ ٿيندو آهي. تمام خوبصورت اظهار جا ڪي نمونا ڏجن ٿا:

’چلهي تپڻ تائين / اڌيرائيءَ سان ڏيرج رکيو هو / ٻاجهري ڌسڻ سان / اڌيرا ٿي روئڻ لڳا.‘

۽ ’مٺي بہ / تندي ٿيندي ٿيندي / هڪ ٻوٽو ٿي پيئي.‘

’ڪل / سنڌ آهي / مون کي گم ناهي چو / مان ڪلندو ڏاڍو آهيان.‘

’پر رستو هميشهہ / منهنجي اڳيان ٿو رهي / ساهوڪار جر ڪرج وانگر / هانو ڪڪر ٿي پيو / مون پهريون پيرو / جهيڻي نجر سان ڏٺو / ماڪ جي هڪ ڦڙي ۾ اندلٺ هئي.‘

نرڙ ڪيريل جمين / گهنڊ وڳو / اندر ۾ گهنڊڙيون وڳيون / ۽ آخر ۾ اڱڻ جي مٽي مٽي !/ مٽي پاڻي پيئي پئي / پئي پيئي / ۽ وٽين مان وهي پيئي ...

(دبئيءَ جي سنڌي ساهت سنگت جي ميڙ ۾ تاريخ 5 فيبروري 1993ع تي پڙهيل)

’ڇانوَ ويڙهيل جسم‘ — گوپ ڪمل

گوپ ڪمل جو ’ڇانوَ ويڙهيل جسم‘ غزلن جو مجموعو نه چاڻ ڇو عنوان جي لحاظ ڪان نارائڻ شيام جي عنوان ’روشن ڇانورو‘ جي ياد ٿو ڏياري. ڇون تا ته صبح ٿيڻ ڪان اڳ رات گهري ڪاري ٿيندي آهي. هڪ عنوان ۾ پريات ڪان اڳ واري گهري ڪارڻ ڪان اڏاري ورتل ’ڇانوَ‘ آهي يا نٽهڻ اس ۾ ڪنهن وڻ جي ڇانوَ آهي! يا وري پنهنجي وجود کي پنهنجي ٿي پاڇي ۾ اندر ڪوئجي وڃڻ جي ڇانوَ ڳولهڻ جي جستجو آهي! روشن ڇانوري ۾ وڻن جي ٽارين، پنن جي وٿين مان ڪي روشن ڪرڻا ته ايندا آهن. ڇا گوپ ڪمل سڄي رات جي اوسيڙي بعد، اکين جا سپنا وسائي، ننڊاکڙو ٿي پنهنجي جسم کي رات جي ’ڇانوَ‘ ۾ ويڙهي ڇڏيو آهي؟

هڪ گهري نظر سان ڏسبو ته گوپ جو اهو مجموعو هڪ ڪئليڊيوسڪوپ يا سڙبين آهي، جنهن ۾ آئيني جا ٽي ٽڪرا ٿين.اهي هڪ ٽڪندڙ ناهين. آخرين چيزي تي الڳ الڳ رنگن جي ٽٽل چوڙين جا ٽڪرا هجن. ٻئي طرف کان نهارڻ تي ذري ڇهاء جي زور تي ان ۾ رنگبرنگي چٽ ظاهر ٿين ٿا. حقيقت ۾ اهو آئينن جو ٽڪندڙ آهي، ’مان‘، ’تون‘ ۽ ’هو‘ جو. غزل جا ڪيترا شعر الڳ الڳ نقش بيان ڪن ٿا.

يا وري چوان ته ڪنهن آئينو ٽوڙي پرزا ڪنهن پٽ، ڇت ۾ لنبي ڇڏيا آهن ۽ شاعر جي وجود جو عڪس ٽٽل آئيني جي هر ٽڪري ۾ پيو ڏسجي.

اهڙي ڪيفيت ۾ شاعر جا هٿ آسمان طرف کڄن ٿا، پر وقت سر پاڻ سنڀالي ٿو ولي ۽ چوي ٿو:

’هٿ کڻي ڇا ٿو پنين اپ کان تون
ڪنڌهرن ۾ به ڪو رهندو آ ڇا؟‘

آسمان ڪيڏو نه کهنو! ڪنڌهر ۾ ته جهونيون يادگيريون ٿي رهنديون آهن. زبون سينور لڳل ديوارن جي ڏارن مان ڪي گاهه جا پتا، وليون ۽ نازڪ رنگين بي روڪ ضدي گل!

اتهاس جي يادگيرين جي وٿين مان نڪري شايد ڪن نائڪن ، نائڪائن جا روح – ڪي سڏڪا – ڪي پڙڪا . شاعر کي اهڙي وقت ڊپ ٿو لڳي .

هر وقت ٿو اڪيلو گهمي ڊپ لڳيس ٿو
پاڇو به گڏ وٺي نه هلي ڊپ لڳيس ٿو .

هونئن ڊپ ۾ انبوهه ۾ ملي وڃجي_ پاڻ کي محفوظ پائنجي – ڪو ساٿي ڪٿجي ، ڏينهن ڏٺي جو هلجي ته سلامتيءَ جو احساس ٿئي . هيءَ ڪهڙو ڊپ آهي جو اڪيلائيءَ ۾ راتين جو پٽڪائي !

مفهوم زندگيءَ جو ڪنهن آبشار کان پڇ
اوچائيءَ تان ڪري پيي ، ايڏو ڪيئن کلي ٿو .

سٽرٻين (ڪيلئيڊوسڪوپ) جي ٽڪنڊي آئينن جي ٻيءَ پر ٽهندڙ ، ڊهندڙ چترن جي موهه کي ڇڏي ، هو ننڍن آئينن جي ٽڪنڊي کي وري گڏي ڪري پنهنجي شناخت ڪرڻ ٿو چاهي . پر جلد محسوس ٿو ڪري .

سڀ آئينا ته گهر جا ڀڃي ڪنهن ڇڏيا اٿس
ڪيئن چير چير عڪس ڏسي ، چپ ڪري وهي .

وري سندس ذهن ڪيس للڪاري ٿو ، حقيقت منهان منهن ٿئي ۽ هو چوي :

هرڪو چهرو لڳي ٿو بدزيبو
آئينا ڪيترا ڀڃي مان پڇان .

ها هن مجموعي ۾ ڪي روشن ترورا پڻ آهن . آسمان ڪيترو به ڪهنو هجي ، ڪندهر هجي ، پر ان ڪندهر ۾ ڪلپنا کي مخمور ڪرڻ لاءِ ، سج ، چنڊ ، تارا ، بادل ، هوائون پڻ ته آهن . ائين 'چانو ويڙهيل جسم ' تي ڪي روشن ترورا پڻ پون ٿا نه ته هن مجموعي ۾ اهڙا شعر ڪيئن هجن .

ڪهڙو سوال ساگر ، اڄ چنڊ کان پڇيو آ ،
بادل جي پوتي پائي ،هو شرم کان لڪي پيو
يا
هڪوارٿي چميو هو ، پربت ته چنڊ کي رات ،

ڀڙڪي اٿيو هو بادل، ڇو زلزلا ڪري ويو.

يا وري

اڄ ڪيترا بہ تارا ڀڃي جيب ۾ رکان

هڪڙي زمين ٽڪري کي پنهنجو ڇٺي سگهان.

ها مان مڃان ٿو. اڳي نوجوانيءَ ۾ ڪيترا سپنا هئا، انسنا هئا، وقت تہ ظاهر ڪري ڇڏيو آهي، سرير ڪمزور آهي.

ٿوري سهڪ تي هٿ ٻٽيا ميڻ جا

سچ کي مٽ ۾ جهلڻ جا ارادا هئا.

پوءِ مان ڪيئن چوان تہ هي مڪمل طور چانو ۾ ويڙهيل جسم نہ آهي. هن تي روشن چانوري جا ترورا موجود آهن. مان ائين بلڪل نہ چوندس.

ڇو ٿو ٻڌائي اهڙا غزل، ننڍ لي ڦٽي

ڏاڍو خراب آهي، ڪمل سان ڪٽي – ڪٽي.

نہ گوپ! "ها! منهنجي تہ ٻڌي ٻڌي!"

موهن گيهاڻيءَ پاران ورتل انٽرويو

سنڌي راڳ

(عابده پروين ۽ سندس گهوٽ شيخ غلام حسين جي زباني)

عابده جڏهن دبئيءَ ۾ پروگرام ڏيڻ لاءِ آئي هئي ته ساڻس گڏ سندس گهوٽ شيخ غلام حسين به هو. هو ديرا جي هڪ هوٽل ۾ رهيل هئا. دوست موهن گيهاڻيءَ ان هوٽل ۾ وڃي سنڌي موسيقيءَ بابت هنن کان ڪي سوال پڇيا هئا. مان به موهن گيهاڻيءَ سان گڏ اتي ويٺي هيس. هنن پنهنجا جواب ٽيپ رڪارڊ ڪيا ويا. اها ٽيپ سالن کان موهن وٽ رکي هئي. مون موهن کان اها ٽيپ وٺي عابده پروين ۽ غلام حسين جي رهاڻ ڪاڳر تي اتاري آهي. عابده جو پيارو شوهر شيخ غلام حسين هاڻي هن جهان ۾ ڪونهي. عابده هن لاءِ چوندي هئي ته هيءَ موسيقيءَ جي جاڻ رکندڙ هڪ شخص ناهي، پر موسيقيءَ جو ادارو آهي. He is an institution of music هيءَ رهاڻ پيش آهي پاءِ شيخ غلام حسين کي شرڌانجليءَ طور!

ــ ڪلا پرڪاش

سڄي دنيا جي موسيقيءَ ۾ بنيادي طور ست سر يا ٻارهن آواز آهن. سڄي دنيا جي موسيقي انهن ستن سرن تي ٻيٺل آهي. جنهن خطي جي موسيقي هوندي، ان خطي جو تاريخي پس منظر يا ڪهڙي نموني ان خطي جي تهذيب اڀري آهي، سا ان خطي جي سرن ۾، آواز ۾ اها نظر ايندي.

سنڌي موسيقي دنيا جي موسيقيءَ ۾ قديم ترين موسيقي آهي. ان اوائلي موسيقيءَ جا اهڃاڻ توهان کي اڄ به سنڌي موسيقيءَ ۾ ملندا، جيڪي دنيا جي موسيقيءَ مان ذري گهٽ ختم ٿي ويا آهن. موسيقيءَ به سفر ڪيو آهي پر ان سفر ۾ سنڌي موسيقيءَ اهي قديم آثار يا اهڃاڻ نه وڃايا آهن. ان جو مثال مان توهان کي هيٺن ٿي ڏيان.

شروعات ۾ انسان اشاري سان هڪ ٻئي کي پنهنجو مقصد سمجهائيندو هو. پوءِ جيئن مهذب ٿيندو ويو تيئن زبان سان ڳالهايائين. هن پهرين لازمي هڪ رڙ، هڪ آواز ڪيو هوندو. اهو ٿيو پهريون سر.

پهرئين سر کان پوءِ جڏهن انسان وري زبان سان اظهار ڪرڻ شروع ڪيو ته آواز اشاري کان وڌيڪ اثرائتو آهي ته پوءِ ٻه سر ٿيا. ٻن سرن جي موسيقي، جيڪا هن وقت شايد دنيا جي ڪنهن به خطي ۾ توهان کي نه ملي. اها سنڌ جي لوڪ گيت ۾ اڄ به موجود آهي.

شيخ غلام حسين عابده پروين جي پذيرائي ڪندي چيو:

اهو توهان کي دنيا جي تهذيبن ۾ تقريبن ملندو ئي ڪين. توهان کي خبر هوندي ته تهذيب پني پاري سان شروع ٿي. جتي درياهه جا ڪنارا هئا، اتي اول تهذيبون وسيون.

هڪڙو لوڪ گيت اڄ به سنڌ ۾ ڳائجي ٿو. اهو پوک سان تعلق رکي ٿو. ان جا ٻول آهن:

"هلي هلي
ڏاندن ڪلهي
ويهي متو،
راهه ۾ گتو!"

ڏاندن ڪاهڻ مهل اڄ به سنڌ جي ڪيترن حصن ۾ اهو لوڪ گيت ڳائيندا آهن ۽ هن راڳ کي ٻه سر آهن. هڪڙو آهي کرج – جيڪو بنيادي سر آهي. جنهن کي اسين موسيقيءَ جي اصلاح ۾ 'سا' چوندا آهيون. ٻيو آهي مڌم – هاڻي توهان ڏسو ته هي ءُ گيت هت ٻن سرن ۾ اچي ٿو. عابده توهان کي ڳائي ٿي ٻڌائي.

(عابده اهو لوڪ گيت گنگنائي ٿي.)

"هلي ٻلي
ڏاندن ڪلهي
ويهي متو
راهه ۾ گتو
ان چڙهندي
سڄ به لٿو!"

هي ۽ لوڪ گيت پوک نسبت آهي. هي ٻن سرن وارو راڳ توهان کي دنيا جي پراڻي ۾ پراڻو تهذيب ۾ به ممڪن آهي ته نه ملي، پر سنڌ ۾ ملي ٿو.

وري شيخ غلام حسين چوي ٿو:

ٻن سرن کان پوءِ راڳ ۾ ٽن سرن جي ارتقائي هوندي. انهن ٽن سرن جو راڳ به سنڌ ۾ مؤجود آهي ۽ ماڻهو ڳائين ٿا.

هاڻي فصل پچي راس ٿيو آهي. هن وقت هاريءَ جوکم هوندو آهي ته فصل کي جيت جڻتي، پکي پکڻ کان بچائي. هاڻي پهرين ٻن سرن ۾ ٽيون سر به شامل ٿيو. اهو سر آهي 'گ'. 'سا' 'ما' 'پ' چڙي 'گ'.

عابده ٿي ٻڌائي:

سنڌ ۾ هڪ پکي آهي ٻوڙي. هي پکي ٻنين ۾ وڃي ان کائيندو آهي. هاڻي هاري ڳائي ٿو —

(عابده گنگنائي ٿي.)

ٻوڙي ٻاجهر تي

سا گ ما

اٿين ٽيون سر شامل ٿيو.

هاري جهار پنهنجي هٿ ۾ جهليندو آهي ۽ پوءِ جهار ۾ پٿر وجهي اڇلائيندو آهي ته جيئن اوسي پاسي ۾ جيڪي پکي ويٺا هجن، سي اڏامي وڃن.

(گنگنائي ٿي:)

"ٻوڙي ٻاجهر تي

ان چڻي

سڏ نه سڻي

اوهو او او اوهو....."

مطلب ٻوڙي ٻاجهر چڻي ٿو ۽ سڏ نٿو سڻي. تنهن ڪري هاري پٿر ٿو اڇلائي.

سنڌي موسيقي ڏاڍي قديم آهي. هنن ڳالهين مان توهان کي خبر پوندي ته سنڌي سر ڪهڙا آهن. اهي سر سنڌي موسيقيءَ ۾ گهڻي ۾ گهڻا استعمال ٿين ٿا.

فصل پچي ويو. هاڻي هاريءَ جو ڪم هوندو آهي لڻڻ جو. لڻڻ جو وري هڪ سر وڌيو. جيئن تهذيب جو هڪ ڏاڪو وڌيو.

اڄ به خاص طور تي ’ همرچو ‘ لوڪ گيت آهي . همرچي جي معنيٰ اها آهي ته ’همراهو اچو‘ اچو ته هي ان لڻون.

(عابده گنگنائي ٿي .)

هه م ر رچو

هن ۾ پنچم به شامل ٿيو آهي . اڄ به سنڌ ۾ هي ڪورس ۾ ڳائبو آهي . پنج ڇهه هاري ۽ پنج ڇهه هاريائيون ، سڀ گڏجي ڏاٽا به هڻندا ۽ ڳائيندا به .

اڄ به دنيا جي موسيقيءَ ۾ ڪوبه گيت يا راڳ پنجن سرن کان گهٽ سرن ۾ ڳايو ڪين ٿو وڃي . گهٽ ۾ گهٽ پنج سر هئڻ کپن .

منهنجي ٻڌائڻ جو مقصد هي آهي ته سنڌ ۾ جيڪا ارتقا آهي ، اها اڄ به ٽيئن سرن ۾ به مؤجود آهي . ممڪن آهي ٽن سرن جو راڳ ، ڪنهن دنيا جي تهذيب ۾ توهان کي ملي وڃي پر ٻن سرن جو راڳ مان دعويٰ سان چوان ٿي ته توهان کي دنيا جي ڪنهن به تهذيب ۾ نه ملندو .

سنڌ اهڙي نموني پنهنجي موسيقيءَ کي قائم رکيو آهي سنڌي موسيقيءَ ۾ ’خرج‘ کان پوءِ مڌم گهٽي ۾ گهڻو هلي ٿو . سنڌي راڳ ۾ ٽيئن سرن جو گهٽي ۾ گهڻو استعمال ٿئي ٿو .

جيڪي به ست سر ۽ ٻارهن آواز آهن ، انهن ۾ اسين خرج ۽ پنچم جا ٻه حصا ڪين ڪندا آهيون .

باقي ٻيا جيڪي پنج سر آهن ، انهن جا ٻه ٻه حصا ڪندا آهيون . ان طرح ٻارهن آواز ٿيندا آهن .

سنڌي راڳڻيءَ ۾ بنيادي سرن جو استعمال گهٽي ۾ گهڻو هوندو آهي . اهو به ممڪن آهي ته ڪي راڳڻيون سنڌ ۾ ٻاهران آيون هجن . الڳ الڳ تهذيبون جڏهن هڪ ٻئي جي ويجهو ايندڀون آهن ته انهن جو اثر به ٿئي ٿو . ٻيا حملاور اچن ٿا. اهي به پنهنجا اثرات ڇڏي ٿا وڃن .

سنڌ تي عربن حڪومت ڪئي . ايران جو اثر بہ رهيو . غوري بہ آيا . انهن تهذيبن جو اثر بہ آيو هوندو.

هاڻي سوال آهي تہ سنڌي موسيقي ٻيءَ موسيقيءَ کان ڪيئن جدا ٿي ٿئي ؟

جهڙيءَ طرح پوري ڪائنات ۾ ست آڪاس آهن ، ست رنگ آهن ، تهڙيءَ طرح موسيقيءَ جا جيڪي ست سر آهن ، انهن جو آواز اسان وٽ اهوئي آهي ، جيڪو ٻين وٽ آهي .... پر انهن جو ورتاءُ (ٽريٽمينٽ) جيڪو ڳائڻ وارو ڏئي ٿو ، تنهن سان ڳائڻ وارو هن کي علحدگي بخشي ٿو.

ٻي ڳالهہ آهي زبان .

مان توهان کي مثال ڏيان . جيئن اسان وٽ سر راڳُو آهي ــ تہ راڳُي جي ڳائڻ جو اسان جهڙو انداز توهان کي دنيا جي ٻئي ڪنهن خطي ۾ نہ ملندو. راڳُي ۾ جيڪي اسان وٽ جهيلون آهن – جيڪا ٽريٽمينٽ آهي ، اها توهان کي ڪٿي نہ ملندي . صرف سنڌيءَ ۾ ائين ٿي سگهي ٿو.

هي سرن جو ورتاءُ صرف سنڌيءَ ۾ ممڪن آهي . هي سرن جو لڳاءُ سنڌي موسيقيءَ کي دنيا جي موسيقيءَ کان الڳ ٿو ڪري .

اهڙي نموني ڪوهياري آهي .اهو ورتاءُ سنڌ جو آهي .

(گنگنائي ٿي .)

' او پنهل جام ، پرج الا....

موٽ وڇوڙو ٿو ماري

اچ ٻاروچل اچ..... وو وو وو ــ ميان '

هي سنڌيءَ جو پنهنجو رنگ آهي .راڳُو ۽ ڪوهياري ٺيٺ سنڌي سر آهن.

ائين پنهنجيءَ جڳهہ تي سنڌي پيروي بہ پنهنجي مختلف انداز ۾ آهي . پيروي ٻين هنڌ بہ هلي ٿو. دنيا جي هر خطي ۾ گهڻي ۾ گهڻي پيروي ڳائي ويندي آهي . سنڌ ۾ ان جو ورتاءُ پنهنجو آهي . ان ۾ سنڌيءَ جو پنهنجو عڪس آهي .

اسان جي سنڌ جي تال جي ٻڻ پنهنجي رمز آهي .

ردم جي ڳالهہ آئي آهي تہ مان توهان کي هڪ ڳالهہ ٻڌايان ، راڪ ائنڊ رول يا رنبا سمبا وانگر سنڌ ۾ 'ڪرواڙي' جو ردم تڪي ۾ تڪو آهي ، پر راڪ ائنڊ رول يا ٻئي تڪي

ميوزڪ ۾ جيئن ليءِ تيز ٿيندي آهي ، تيئن ماڻهوءَ جو جسم ٽڙڪندو آهي . ان ۾ هڪ جسماني خواهش آهي . هر ڪنهن موسيقيءَ ۾ جيئن ردم تکو ٿيندو ، تيئن ماڻهو ٽپا ڏيڻ چاهيندو . پر سنڌي ميوزڪ ۾ جيتري ليءِ تيز ٿيندي ، اوتري مستي توهان ۾ ايندي . ان تال ۾ پاڪيزگي آهي . صوفين جڏهن به 'ڪرواڙو' ڳايو آهي ته ان ڪڏهن به خواهش پيدا نه ڪئي آهي . سنڌي موسيقيءَ ۾ توهان کي ڪا به اهڙي شيءِ نظر نه ايندي . جيڪا توهان جي جذبي ۾ اجائي خواهش جاڳائي .

سنڌي شاعريءَ جو پنهنجو صوفياڻو مزاج آهي ته ڳائڻي کي اهو مزاج به ترجمو ڪرڻو آهي راڳ ۾ . شاهه ۽ سچل جي شاعريءَ جو پنهنجو صوفياڻو مزاج آهي . سنڌي شاعريءَ جو سوچڻ جو ڍنگ ئي نرالو آهي .ڳائڻي کي ان سوچ ۽ فڪر کي پنهنجي راڳ ۽ سرن ۾ آڻڻو آهي . ٻولي وڏي ڳالهه آهي . ٻولي ۽ ان جو پس منظر..... اهي هڪ موسيقيءَ کي بيءِ ڪان مختلف بڻائين ٿا .

سورٺ به سنڌ ۾ گهڻي ۾ گهڻو ڳايو ويجي ٿو ، پر ان ۾ بيو به عڪس ملي ٿو . سورٺ کي علائقائي زور آهي . هي درحقيقت ديس جو راڳ آهي . سورٺ شاهه لطيف جو هڪ داستان آهي . اهو راڳ ڪونهي . ڪو شاستري ... يا ايجاد ٿيل ڪو راڳ ڪونهي. سورٺ هڪ داستان ، هڪ ڪهاڻي آهي . جنهن کي انهيءَ راڳ جو روپ ڏيئي ڳايو ٿو وڃي ... ان ۾ سر ڏيڻ جو جذبو پيدا ٿو ٿئي . تنهن ڪري ان داستان لاءِ اهو سر چونڊيو ويو . پر اهو راڳ ناهي . جهيلڻ ذريعي ان کي سنڌي ورثاءُ ڏنل آهي .

هاڻي سنڌ ۾ سنڌي موسيقيءَ جي مؤجوده صورت بابت توهان کي ٻڌايان .

سنڌ ۾ مختلف طريقي جا اسڪول يا انداز موجود آهن . يڪتاري جي هڪ ساز تي ئي ست ئي سر وڄايا ويندا آهن . اهو به عجب آهي ته هڪ تار جي سهاري ست ئي سر وڄن ... ٻين سازن ۾ ته سڀ ئي سر آهن . ٻيو آهي ڪرتال . اسان وٽ هڪڙو ئي ماڻهو ڳائي به ۽ سر به ڏئي ، تال به ڏئي . اهو آهي نج لوڪ سنگيت جو نمونو . لوڪ موسيقيءَ جو بنيادي ساز آهي يڪتارو . جيتوڻيڪ فوڪ ميوزڪ وارا ٻيا ساز به هلائين ٿا . هاڻي ته هارمونيم به شامل ٿا ڪن .

سنڌي لوڪ گيت جا بنيادي ساز آهن يڪتارو ، ڪرتال ۽ وقتي مٽڪو به . يڪتاري تي عيسيٰ فقير تمام سٺو ڳائيندو هو . فقير الله بخش ۽ منٺار فقير تمام وڏا راڳ

جا چاڙهو هئا . فقير عبدالغفور بہ يڪتاري ۽ ڪرتال تي تمام سنو ڳائيندو هو. هو بيحد چاڙهو ڳائيندڙ ۽ سريلو هو. عنايت فقير، علڻ فقير ۽ ٻيا فقيراڄ بہ سنڌ ۾ آهن. اها روايت قائم آهي .

ٻيا بہ جن سنڌي ميوزڪ ۾ ڪنٽريبيوٽ ڪيو . اهي ٿورا ڪلاسيڪل ميوزڪ جي ويجهو آهن . پر هنن بہ سنڌي ميوزڪ کي قائم رکيو. سنڌ ۾ مائي جيوڻي سارنگي ۽ طبلو بہ ساڻ رکندي هئي . اهي ساز ڪلاسيڪل ميوزڪ جا آهن. هاڻي سنڌي اعليٰ راڳ ۽ ڪلاسيڪل ميوزڪ ويجهو ٿيا آهن . انهيءَ ۾ جنهن گهڻي ۾ گهڻو ڪم ڪيو، سو هو سکر جو _ الله ڏنو نوناري .

سنڌي ڪافيءَ ۾ جنهن گهڻي ۾ گهڻي تبديلي آندي ۽ جيڪو ڪلاسيڪل ۽ فوڪ کي سامهون ڪري ويو . اهو آهي استاد منظور علي خان !ڪلاسيڪي ميوزڪ جون تانون ۽ مرڪون هو فووڪ ۾ ڪٺي آيو. ڪافيءَ ۾ هاڻي جيڪا صورت نهي آهي اها تمام وڏي شاهوڪار صورت نهي آهي .

ٺمريءَ ۾ يا غزل ۾ ايڏي شاهوڪاري نہ هوندي جيڪا ڪافيءَ ۾ آهي . استاد سنڌي ڪافيءَ جو دامن وسيع ڪيو.

ان کان پوءِ محمد جمڻ آيو. هن بہ گهڻي خدمت ڪئي آهي .

(شيخ غلام حسين ان بعد عابده جو ذڪر ڪيو. چيائين .)

عابده پروين ان سلسلي جي آخرين ڪڙي آهي. هوءَ نہ فقط ڪافيءَ کي اڳيان وٺي آئي آهي پر ان کي مختلف رنگ بہ ڏنو اٿائين. توهان ٻئي ڪنهن جي بہ ڪافي ٻڌو ۽ عابده جي بہ ڪافي ٻڌو تہ ان ۾ توهان کي اهو مختلف سلسلو ۽ رنگ نظر ايندو . عابده بہ ڪلاسيڪيءَ کي ائين استعمال ڪيو آهي ، جيئن ٻين ڪيو آهي .عابده جي وڏي خوبي اها آهي جو هن جيترو ميوزڪ تي زور ڏنو آهي ، اوترو لفظن جي صفائي ۽ ادائگيءَ تي زور ڏنو آهي جيئن اچار بلڪل صاف هجي ۽ لفظ منجهيل نہ هجي .

عابده ڪافيءَ کي اهڙي عروج تي پهچايو آهي جو ٻي ڪا بہ صنف توهان کي اهڙي عروج تي پهتل نظر نہ ايندي . ڪافيءَ ۾ توهان کي گهڻي شاهوڪاري نظر ايندي .

سنڌي موسيقيءَ ۾ ٻيو جيڪو قصو هليو پئي ، اهو هو پڳت جو. ان سلسلي ۾ چڱو مڙس يا مهندار يا وڏي ۾ وڏو ماڻهو هو **ڪنور پڳت !** هن جي پڳت جو خاص انداز هو. ڪا ڳالهہ ڪنٺي ۽ ان جي وچ ۾ ڪو بيت ... ڪا ڪافي يا وائي ڳائڻي – داستان ڪري

ڪري وجي ڳائڻ تي پهچڻ ۽ آخر وجي نچڻ تي پهچندو هو. هن جو اهو رنگ وري صوفيائي رنگ سان ٺهڪي ٿو ملي. صوفي درگاهن تي ڳائيندي ڳائيندي رقص ڪن. سنڌ ۾ هڪ وڏي درگاهه آهي ڪنڀائين ۾. اتي جي فقيرن جو يا روحل فقير جي درگاهه جي فقيرن جو انداز اهو آهي ته نچندا ويندا آهن ۽ ڳائيندا ويندا آهن.

ڀڳت واري راڳ ۾ ڪنور ڀڳت، موتڻ ڀڳت، نارو ڀڳت مشهور ٿيا. نارو ڀڳت جي خاص هڪ ڳالهه هئي ته آواز سنو ڪين هوس ۽ ويٺل آواز هوس پر جنهن جذبي سان، جنهن سچائيءَ سان هو ڇڪ ڏيندو هو.... رڙ وٺي ڪندو هو ته آسمان ڦاڙي وجهندو هو. هينئر ان جو پٽ آهي. ڀڳت جو سلسلو سنڌ ۾ قائم آهي، پر جيئن اسان جا هندو پائر هليا ويا تيئن اهو سلسلو ڪجهه گهٽجي ويو آهي. موهن ڀڳت هاڻي ڪافي مشهور آهي. (ٻڌڻ ۾ آيو آهي ته موهن ڀڳت تازو گذاري ويو آهي.)

فوڪ ميوزڪ جو ذڪر ڪندي مون هڪ نالو وساريو آهي مائي ڀاڳي! هن تمام سٺي آواز ۾ لوڪ گيت ڳايا. هن لوڪ موسيقيءَ جي تاريخي خدمت ڪئي. ڀڳت ۾ ڳائڻ وقت ڇيربون به ٻڌندا آهن.

ناچو سليمان شاهه جو نچڻ سنڌ جي ٺيٺ ٻهراڙيءَ جو سلسلو آهي ناچن جو.

سنڌ ۾ هر طرف جي ڳائڻ جو انداز پنهنجو آهي. جيئن لاڙ وارن جو انداز پنهنجو آهي. منو ڪڇي ۽ عثمان ڪڇي لاڙ جا نمائيندا ڳائڻا آهن. توهان اتر سنڌ هليا وڃو. ڀڳت اسان وٽ آهي ته اتر سنڌ ۾ گهڻي آهي، اتي ويرائٽي آهي. ٿر وارن جو پنهنجو انداز آهي. ويچارا ڳائين ٿي سارنگ، پنهنجي مخصوص انداز ۾. جبل وارا اڪثر توهان کي اڪثر مورو يا موري جي ڏن ۾ ڳائي ٻڌائيندا. اتر سنڌ جو خاص انداز ٺهي نه سگهيو آهي سواءِ ڀڳت جي.

(اتي شيخ غلام حسين کي اوچتو ماستر چندر ياد آيو. چيائين:)

چندر جو ڳائڻ هو بيان معرفت. اتي ڪو ردم جو ڪمال ڪين ڏيکاريو ويو آهي. ماستر چندر انهن مان هو جيڪي ميوزڪ جا نرينٽرس هوندا آهن. سنڌ ۾ هن جو ڪنٽريبيوشن اهو ڇئجي ته مجازي عشق جو گهڻي ۾ گهڻو ڪلام هن ڳايو. عاشق معشوق — حسن، رسڻ پرچڻ، عاشق جي ناڪامي. ماڻهن کي اهو پسند هو. اهو سلسلو چندر شروع ڪيو.

هاڻي به چندر اسڪول جو اثر آهي . جلال چانڊيو ڳائي يڪتاري ۽ ڪرتال تي . هن جو انداز نه. باقي هن جو ڪلام سو چندر اسڪول جو آهي . اهو اسڪول اڄ به مقبول آهي . چندر اسڪول جي عاشقي شاعري ۽ راڳ اڄا به قائم آهن

جلال چانڊيو به اهڙي عشقيه ڪلام ڪري مشهور آهي . ٻيو ڳائڻو آهي انور ٻستو. اهو به چندر جي انداز تي ڳائي ٿو. سندس شاعريءَ جي چونڊ به چندر جهڙي آهي .

طالب المولیٰ جي عاشقيه ڪلام ۾ صوفي رنگ آهي . چندر جو عاشقيه ڪلام وڏيڪ ڪليل آهي . طالب المولیٰ جو رنگ چندر کان الڳ آهي . سهڻو آهي . هن جو عشق آخر وڃي رسول جي عشق سان ملي ٿو. طالب المولیٰ جو ڪلام به بياني آهي .

هڪڙا سنڌي ميوزڪ جا خاص اسڪول آهن . مثلا سنڌ ۾ ڳائڻ جو هڪ خاص انداز آهي . مورو. چار پنج ڇهه گڏ ڳائيندا آهن . سنڌ ۾ اهو تمام گهڻو آهي .

تنهن کان سواءِ هڪ دلڪش انداز آهي . اهو آهي شاهه لطيف جي درگاهه تي فقيرن جو. اهو روايتي ڳائڻ جو انداز شاهه لطيف جي وقت کان آهي . فقير پنهنجي رنگ ۾ ڳائيندا آهن . اهو راڳ مقبول ترين راڳ آهي . ان رنگ جي ارتقا ڪندڙ ٿي شاهه لطيف پاڻ هو. شاهه جو انداز ٿي اهو هو ته شاعري چئي . پوءِ ويهي فقيرن کان ٻڌندو هو.

سنڌ ۾ توهان ڪي ڪو اهڙو ماڻهو نه لهندو جيڪو ٻني ٻاري تي ويندو هجي ۽ شاهه لطيف جا چار بيت نه جهونگاريندو هجي . سنڌ ڪي جيڪو شاعريءَ ۽ راڳ جو اڳوان مليو سو آهي شاهه عبدللطيف ڀٽائي .

(شيخ غلام حسين آخر ۾ چيو :)

سنڌي موسيقيءَ انگريزي موسيقيءَ جو اثر قبول نه ڪيو آهي . سنڌ جو ماڻهو ان ٿي روايتي موسيقيءَ تي هلڻ چاهي ٿو. هو پنهنجي روايت ۾ رهي ٻاهرين چيز طرف اها قبول ڪري ٿو جيڪا هن جي حسن ۾ اضافو آڻي . پر هن جي پنهنجي حسن ڪي متائي نه . سنڌي ميوزڪ پاڻ ڪي ٻين تاثرن کان آجو رکيو آهي.راڪ اينڊ رول يا رميا سميا ڪي ڪٿي جيڪڏهن داد مليوهوندو ته رونشي خاطر....باقي ڪنهن اديب يا اداري ان ڪي قبول نه ڪيوآهي .

جيسين هڪ به سنڌي ماڻهو شاهه لطيف جو ڏوهيڙو ٻڌڻ چاهي ٿو.... تيستائين اسان جي سنڌي راڳ جي روايت قائم رهندي ۽ اها حسين تر ٿيندي

سائينم ! سدائين ڪرين، مٿي سنڌ سڪار،
دوس! مٺا دلدار ! عالم سڀ آباد ڪرين.

وڃن م وينجهار ، پاڙيٽ جي ، پرڪٺا،
ڪنير پائي اڪئين ، لهن سي ڪنهن سار ،
موتيءَ جي مزاج جو ، قدر منجهه ڪنار ،
صرافئون ڏار ، ماڻڪ ملاحضو ٿئي.

پبلشر
انڊين انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي
پوسٽ باڪس نمبر 10 آديپور، ڪڇ 370205